

РИЗАЭТДИН ФӘХРЕТДИН

РИЗАЭТДИН ФАХРЕТДИН

**Алтын
Орда
ХАНАРЫ**

**ХАНЫ
ЗОЛАТОЙ
Орды**

Риззатдин Фэхретдин

АЛТЫН
УРДА
ХАННАРЫ

Риззатдин Фахретдин

ХАНЫ
ЗОЛОТОЙ
ОРДЫ

РИЗАЭТДИН ФАХРЕТДИН

ХАНЫ ЗОЛОТОЙ Эрды

С татарского перевел СУЛТАН ШАМСИ

КАЗАНЬ
ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1996

РИЗАЭТДИН ФӘХРЕТДИН

Алтын Эрдә Ханнары

РАВИЛ ӘМИРХАН эшкөртүендә

КАЗАН
ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
1996

ББК 63.3 (2Р — Тат)4
Ф 97

Р. Фәхретдиннең текстын эшкөртте, кереш мәкалә язды
РАВИЛ ӘМИРХАН

Текстларны урысчага төржемә итте
СОЛТАН ШӘМСИ

Бизәүче рәссам *РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ*

Нәшрият мөхәррире *СОЛТАН ШӘМСИ*

Ризәтдин Фәхретдин

Ф 97 Алтын Урда ханнары — Ханы Золотой Орды. — Казан:
Татар. кит. нәшр., 1995. — 127 бит.

ISBN 5-298-00555-1

Китапка татар халкының мәшһүр галиме, дин өһелә һәм мәгърифәтче Ризәтдин Фәхретдиннең (1859—1936) Алтын Урда ханнары турындагы мәкаләләре тупланды. Халкыбыз тарихы белән кызыксынучы һәр кеше бу китаптан Алтын Урда дәүләте, аның составына кергән урыс кенәзлекләре, алар арасындагы четерекле мөнәсәбәтләр хакында бай һәм гыйбрәтле мәгълүмат алачак.

В книге собраны статьи выдающегося татарского ученого-энциклопедиста, религиозного деятеля и просветителя Ризәтдина Фәхретдина (1859—1936) о правителях Золотой Орды и их деятельности. Из них читатель почерпнет массу интересных сведений о порядках в золотоордынском государстве, входящих в него русских княжествах, а также сложных взаимоотношениях между Сараем и Москвой.

Ф 1102020000 — 003 без объявл. — 95
М 132(03) — 95

ББК 63.3(2Р-Тат)4

ISBN 5-298-00555-1

© Татарстан китап нәшрияты, 1995.
© Р. Әмирхан, кереш сүз, әдәби эшкөртү, 1995.
© С. Шәмси, урысчага төржемә, 1995.

Ризаэтдин Фөхретдин (1859—1936)

ЭЧТӨЛЕК

Чыңгызлардан башланган тарих	9
Чыңгыз хан	12
Жужу хан	16
Бату хан	19
Бөрөкө хан	23
Нугай мирза	27
Үзбөк хан	31
Жанибөк хан	36
Мамай мирза	40
Туктамыш хан	45
Идегөй мирза	50
Олуг Мөхөммөд хан	54
Әхмөд хан	58
Дөүлөтнөң эчке төзелеше буенча кыскача мөгълүмат	62

Чыңгызлардан башланган тарих

Мәгълүм булганча, Чыңгыз хан исән чакта ук үзен күренекле гаскәр башы, дәүләр эшлеклесе дип таныткан өлкән улы Жужига¹ Алтай тауларыннан, Көнбатыш Себердән алып, Идел-Жаек (Урал) якларына кадәрге киңлекләрне һәм «аннан арыгы жирләрне» мирас итә. Бу территория «Жужи олысы» дигән исем ала. Ул гына да түгел, Жужиның «монголларның ат тоягы барып житә алган кадәр» жирләрне яуларга «хокукы» була. Жужи үзе атасыннан элек вафат булса да (1227), аңа васыять ителгән жирләр торган саен киңәя бара. 1229 елгы корылтай, Көнбатыш Себер һәм Көнъяк Жаек далалары яуланганнан соң, олысның чикләрен Жаек (Урал) суына кадәр киңәйтә. 1236 елгы корылтайның карары белән исә Жужи олысы составына Идел буе далалары һәм Бөек Болгарның (Идел Болгарстанының) көнъяк биләмәләре, 1237 елда инде Кара диңгез һәм Дон суы буйлары, берәз соңрак Дунай тирәсендәге жирләр кертелә. Яуланган далалар, анда гомер сөргән күчмә халыкларның күпчелеген кыпчаклар төшкел иткәнлектән, мәмлөкәт территориясе элек-электән «Дөште Кыпчак», ягъни Кыпчак даласы дип аталган. Жужи олысының чикләре көнчыгышта Иртеш елгасы, көнбатышта Дунайның түбәнге агымы, көнъяк тарафта Дербенд (Дагстан) һәм Арран (Көнъяк Азәрбайжан) буйлап узып, төньякта Бөек Болгарны колачлаган. Галимнәрнең исәпләвенчә, аның мәйданы көнчыгыштан көнбатышка 5600, көнъяктан төньякка 4000 чакрымны төшкел иткән.

Жужи олысының зур дәүләр, административ берәмлек булып оешуында, беренче чиратта, Чыңгыз ханның оныгы, Жужиның улы Бату хан хөлиткеч роль уйный. Яулар, басып алу, кан коюлар нәтижәсендә 1236 елда Бөек Болгар дәүләте, 1237—1238 елларда Рязань, Владимир, Суздаль, Мәскәү кенәзлекләре

¹ Бу ханның исемен гадәттә Жучи дип язуча кабул ителгән. Китапта аның исеме Р. Фәхрәтдинчә «Жужи» дип калдырылды.—Р. Ә.

буйсындырыла. 1240 елда Киев алына. Шуннан соң Бату гаскәрләре сугыш хәрәкәтләрен Ерак Көнбатышка, ягъни Польшага, Чехиягә, Венгриягә, Сербиягә, Дунай Болгарстанына һ. б. мәмләкәтләргә жәелдерә. Монголларның алдынгы көчләре Әдрән диңгез ярына хәтле барып житә. Чыңгызый атларының тояк тавышлары бөтен Европага шом сала, корольлекләрне тетрәтә. Күп дәүләтләр һәм халыклар бу яуларда ахыр заман галәмәтә күрә. Ләкин һич көтмәгәндә европалыларны «бәхет баса». 1241 елда Чыңгыз империясе башкаласы Каракорым шәһәрәндә олуг хан (каган) Үгдәй вафат була. Бу хәбәрне алгач, Бату хан гаскәрләрен кайтыр юлга бора һәм үз станы белән 1242 елда Идел—Чулман буенда туктала. 1242—1246 елларда аның вакытлыча идарә итү үзәге Болгар шәһәре була. Урыс елъязмаларыннан күренгәнчә, бирегә Бату хан кулыннан идарә итү хокукы биргән ярлыклар алыр өчен урыс, әрмән, болгар кенәзләре һәм башка хөкемдарлар агыла. Берәздән башкала Бату салдыра башлаган Сарай-Бату (Сарай әл-Мәхруса), соңрак Сарай-Бәрәкә (Сарай әл-Жәдид) шәһәрләренә күчә. Мәмләкәт, идарәчеләренә, анда яшәгән күпчелек халыкка нисбәтле рәвештә, төрле вакытларда Жужиг олысы, Дәште Кыпчак, Бәриятел-Бәрәкәт, Үзбәк иле һ. б. исемнәр белән аталып йөри. Ләкин аның чын, асыл исеме, кайбер галимнәрнең фикеренчә, беркайчан да Алтын Урда (Золотая Орда) булмаган. Бу атаманы XVIII йөздә урыс тарихчылары гына уйлап чыгарган икән. Золотая Орда, гомумән, дәүләт атамасы түгел, ул хан станын гына аңлата торган төшенчә. Борынгы төркичә һәм татарча хан станы «Ак Урду» дип аталган, биредәгә «ак» сүзгә «алтын» төшенчәсенә якын булган.

Үзенең куәтле чорында Жужиг олысы (шартлыча Алтын Урда дип тө йөртербез) барлык буйсындырылган халыклардан һәм мәмләкәтләрдән даими төстә ясак жыйган. Бу эш хан тамгачыларына йөкләнгән. Ясак-салым жыю челтәрен төртипкә салу максатында 1257—1259 елларда олыс чикләрендәгә жирләрдә халык санын алу үткәрелгән. Унбашлар, йөзбашлар, меңбашлар һәм төмән башлары ясак жыючыларның, хөкемдарларның иминлеген тәмин иткән. Шул чорда Каракорым белән исәп-хисап өзелеп, Жужиг олысы (Алтын Урда) тулысынча бәйсез дәүләткә әверелгән.

Алтын Урданың тарихын шартлы рәвештә берничә дәвергә бүлсәң мөмкин. Оешу дәвере (Бату һәм Бәрәкә ханнар заманы) якынча 1242—1266 елларны үз эченә ала. Чәчәк ату, ягъни икътисади, мәдәни, сәяси-хәрби үсешнең иң югары дәрәжәсенә ирешү чоры (1267—1359) Мөңгу Тимердән башлап, Үзбәк, Жанибәк һәм Бирдебәк ханнар исеме белән бәйләнгән. Таркалу дәвере XIV йөзнең 60 елларыннан XV гасырның 80 нче елларын колачлый.

Шунысы кызык, XIII—XIV гасырларга караган фарсы чыганаклары Жужиг олысы хөкемдарларын (безнеңчә, ханнарын) гадәттә «падишаһлар», «солтаннар» дип атый. Урыс елъязмалары

исә Мөңгу Тимердән, ягъни XIII йөзнең 60 нчы еллары ахырынан алып, Алтын Урда ханнарын «царь», «цесарь» дигән титуллар белән билгеләп үтәләр.

Бату гасырында Жужу олысы әле тулы мәстәкыйльлеккә ирешеп житмәсә дә, бу дәүләткә гамәли нигез салучы буларак, аның беренче ханы итеп Бату кабул ителгән. Ул ханлык тәхетендә 1242—1255 елларда утырган. Мәмләкәтнең нигезләнүеннән һәм жимерелгән вакытынача булган чорда (1242—1481) Жужу олысы башында, галимнәр санап чыгарганча, һичьюгы 41 хан хакимлек иткән. Әлбәттә, Нугай, Мамай, Идегәй мирзаларның хакимияте бик күп ханнарныкыннан өстен булуын исәпкә алсак, Жужу олысы хөкемдарларының исемлегә тагын да тулылана-чак. Идел—Чулман төбәгендә, Бөек Болгар жирендә булып үткән өөрмәле вакыйгаларның бик күбесе Алтын Урда ханнары белән бәйле. Шуңа күрә аларның тарихта теркәлеп калган исемнәрен санап китү урынлы булыр. Хронологик тәртипкә салсак, мәмләкәтнең башында түбәндәге ханнарның торганлыгын күрербез: Бату, Сартак, Улакчы, Бәрәкә, Мөңгу Тимер, Тәдән Мөңгу, Теләбуга, Тәктага (Тыктай), Үзбәк, Танибәк, Жанибәк, Бирдебәк, Көлнә, Нәүрүз, Хозыр, Морад, Газиз-Шәех, Хәсән, Толынбәк, Ырыс (Орыс), Чөркәс, Каганбәк, Туктамыш, Әрәб-Шаһ, Тимер Котлык, Шадибәк, Фулад (Пулад), Тимер, Жәләлетдин Кәрим Бирде, Кибәк, Чөкрә, Жаббар, Бирде, Дәрвиш, Кадыйр Бирде, Олуг Мөхәммәд, Борак, Ходайдад, Кечек Мөхәммәд, Мөхмүд, Әхмәд (Сәед Әхмәд).

Аларның барысын да тарихта тирән эз калдырган, мәшһүр шәхесләр дип булмый, билгеле. Әмма берничәсе, шул исәптән, Бату, Бәрәкә, Үзбәк, Жанибәк, Туктамыш, Олуг Мөхәммәд, Әхмәд тарихыбыз сәхифәләренең төп каһарманнары дип әйтергә ярыйдыр. Хан исеменә лаек булмасалар да, алар дәрәжәсендә йөргән Нугай, Мамай, Идегәй мирзалар турында да шуны ук әйтергә мөмкин. Ә инде Чыңгыз белән Жужу хан исемнәреннән башка урта гасырлар тарихын гомумән күз алдына китереп булмый.

Олпат тарихчыбыз Ризәтдин бине Фәхрәтдин (1859—1936) Жужу олысы (Алтын Урда) дәверен җентекләп өйрәнгән һәм «Шура» журналы битләрендә шул мәмләкәтнең иң мәшһүр идарәчеләренә багышланган бөтен бер мәкаләләр тезмәсе биргән. Аларның кайберләрен нык эшкәртеп, бүгенге татар теленә тәрҗемә итеп, төп текстыннан файдаланып, укучыларыбызга кайбер мәшһүр хөкемдарлар турында кыскача мәгълүмат бирүне тиеш табабыз.

Равил Әмирхан,
тарих фәннәре кандидаты

ЧЫҢГЫЗ ХАН

Дөньяның иң мәшһүр адәмнәренәң һәм иң бөек даһиларының берсе булган бу зат монгол түрөләреннән Есүгәй баһадир улы булып, Байкал күленең көньягындагы Монголиядә 1155 (икенче чыганаclar буенча — 1162) елның гыйнвар аенда дөньяга килде. Бүгенге көндә монголларның яшәү урыны булган Монголиядә элек заманда бары тик төрөкләр генә тереклек итә иде. Моңы хәзерге көндә шул җирләрдә табыла торган төрөк теле белән язылган ядкарлар исбат итә.

Тимучин (Чыңгыз хан) 13 яшьләренә җиткәч, атасы Есүгәй баһадир вафат булды. Малай атасы урынына түрә итеп билгеләнсә дә, атасы кул астында торган кабиләләр моңың кул астыннан чыктылар. Шул сәбәпле Чыңгыз хан, боларны буйсындыру өчен, корал кулланырга мәҗбүр булды. Кайберләрен со-лых белән, кайберләрен сугыш белән кул астына алып, үзенә урынын ныгытты һәм илне киңәйтте. 1206 елда Каракорым шәһәрәндә тәхеткә чыгып, каган, яғни бөек хан дип игълан ителде. Шул көннән башлап теләгенә ирешкән, җиңгән һәм мәстәкыйль хан мәгънәләрендә булган «Чыңгыз хан» исемен алды.

Чыңгыз хан күчмә кабиләләрдән гаскәр төзеп, Көнчыгыш Төркестан өстенә йөрдә, Кашгар кебек берничә шәһәрне биләде. Моннан соң төньяктан Кытайга кереп, мәшһүр Кытай стена-сын үтте. һәм Кытайның башкаласы Пекинны алды. Монда Жужу исемле улын идарәче итеп куйды.

Ислам һәм төрөк патшаларыннан булган Котбетдин Мөхәм-мәд белән сугышып, аны җиңде. Инде Чыңгыз хан өчен дөнья-ның ишекләре төмам ачылды, теләгән илен алып, үз мәмлөкә-тенә кушуга киртә калмады. Мөхәммәд сугыш мәйданын ташлап качу сәбәпле, бөтен Сырдарья белән Амударья арасы, Хәрәзем һәм Хорасан, Кандаһар һәм Мултан, Бохара һәм Сәмәрканд,

Чыңгыз хан

Бәлх һәм Һират кебек шәһәрләр барысы да Чыңгыз хан тарафыннан харап ителде.

Бу җирләрдән бушагач, 1223 елда Чыңгыз хан Каспий диңгезенең төн тарафын яулап алу максаты белән Шәмәху һәм Дербенд шәһәрен кулына алды. Моннан соң кыпчак төрекләре өстенә юнәлде.

Урыс кенәзләре Чыңгыз хан гаскәренең үз өсләренә килү ихтималын күздә тотып, Киев шәһәренә җыелып озак киңәш

иттеләр. Кыпчак төрекләре дә урыс белән берлектә каршы торуны куәтләделәр. Ниһаять, урыс кенәзләре кыпчак мирзалары белән берлектә Чыңгыз гаскәренә каршы торырга карар бирделәр.

Урыс белән кыпчакларның берләштерелгән гаскәре Калка суы янына җитеп, 1223 елның 31 маенда Чыңгыз хан гаскәре белән очрашты. Ике гаскәр кыямәт рәвешендә каты сугыштылар. Урыслар белән кыпчаклар, Чыңгыз чирүенә каршы тора алмыйча, сугыш мәйданын ташлап качтылар. Монголлар дошманнарын Днепр елгасына чаклы куып килделәр. Әлеге сугышта урысларның 6 кенәзләре һәм 60 тан артык баһадирлары һәлак булды, гаскәре хисапсыз зур зарар күрде. Шул вакыттан башлап Кыпчак даласы, Урал, Идел һәм Дон буйлары, Каспий диңгезе тирәләре, хәзерге Русиянең көн тарафы белән Төркиянең төньяк өлеше, кыскасы, Кытай диңгезеннән башлап Кара диңгезгә кадәр булган җирләр турыдан-туры Чыңгыз хан кулы астына керде.

Бу яулау эшен төмам иткәннән соң Чыңгыз хан үзенең башкаласы Каракорым шәһәренә кайтып китте һәм 2—3 ел торып, 1227 елның августында 73 яшьләрендә вафат булды. Гәүдәсен бер сандык эченә салып, үзе васыять иткән бер агач төбенә күмделәр.

Бөтен Азия континенты һәм Европаның көнчыгыш өлешен үз кулына алган һәм бөек бер Төрөк дәүләте төзегән бу зат мирас ашаучы булмады. Чөнки атасыннан император булып түгел, бәлки кечкенә генә бер кабилә башлыгы булып калган иде. Мондый зур мәмлөкәтне яулап алу очраклы хәл түгел, бәлки зур түземлек һәм гайрәт белән бәйләнгән.

Чыңгыз хан сәламәт бәдәнле, баһадир һәм гайрәтле, иң каты мәшәкәтләрдә дә чыдамлы, матур сүзле бер зат булып, бик яшь вакытыннан ат өстендә йөрергә, кылыч-сөңгә кулланырга, ук атарга өйрәнгән иде. Чыңгыз хан гаять акыллы һәм алдан күрүчән, оста сәясәтче, идарә эшенә бик сәләтле булды. Укый-яза белмәсә дә, хокук һәм тарих гыйлемнәре белән таныш булмаса да, ул мәмлөкәтен килешеп идарә итү ысулы нигезендә корды, «корылтай» исемле гомуми киңәш мәҗлесе оештырды. Корылтайда мәмлөкәттәге әһәмиятле эшләр турында фикер алышулар үткәрелә һәм алар күпчелек тавыш белән хәл ителә иде. Корылтайдагы җыелыш «киңәш» дип йөртелде.

Чыңгыз хан Кытай һәм борынгы Иран кануннарын, Ислам китапларын тәрҗемә иттереп, болардан гореф-гадәтләренә туры килә торганнарын сайлап алды, «Яса» дигән мәшһүр закон китабы, конституция төзетте. «Яса» һәркем өчен катгый сурәттә үтәлергә тиеш закон булсын өчен моның белән иң элек үзе

гамәл кылды. Ничкемнән курыкмаган Чыңгыз хан «Яса» пунктларының һәрберсенә беренче чиратта үзе буйсынды. Шулай итеп, «Яса» Чыңгызның үзеннән бөөк, чөнки каган аңа буйсынырга мәжбүр иде.

«Яса» буенча бу бөөк Төрөк императорлыгының ханнары Чыңгыз нәселеннән булу шарты белән халык тарафыннан сайланалар һәм корылтай тарафыннан расланалар иде. Тавыш бирүнең уңай яки кире булуына карап сугыш һәм солых мәсьәләләре дә хәл ителде. Гомуми аучылык һәм сугыш вакытларынан башка халыкка корал йөртү рөхсәт ителми, кораллар хөкүмәт амбарларында сакланырга тиеш иде. Караклар асыла, зина кылучылар буыла, бу мәсьәләдә хәтта бер кешенең шаһитлыгы да җитә иде. Ирләрә вафат булса, хатыннары ирләренең якынарына мирас итеп бирелә һәм монда хатыннарының риза булу-булмавы игътибарга алынмый иде.

Мәмләкәтләрнең рөхәттә яшәүләренә, төрле милләтләрнең бер ноктага җыелып, бергә гомер кичерүләренә иң беренче сәбәп—шул мәмләкәттәге вәҗдан һәм дин иреге булуы. Бу хакыйкәтне соңгы гасырларда гына аңладылар. Әмма Чыңгыз хан үzeneң бөөк мәмләкәтендә бу иркенчелекне кулай күрү белән моннан ничә гасырлар элек үк кертте. Чыңгыз хан законы буенча һәрбер дин һәм һәрбер дини мәзһәб тигез хөрмәт ителә, боларга ризасызлык белдерергә халыкның да, хөкүмәтнең дә хакы юк иде. Европалы сәяхәтчеләр үз илләрендә күрмәгән дин иркенчелеген, куркынычсызлыкны шушы Төрөк императорлыгында күреп хәйран калдылар.

Чыңгыз хан вафатыннан элек әлегә Төрөк императорлыгын өч улы арасына бүлеп, Монголияне Тули ханга, Уйгурияне, Сырдарья һәм Амударья арасын, Хәрәзем өлкәләреннән гыйбарәт булган Төркестанны Чагатай ханга, бүгенге Русия дәүләтенең көньяк өлешен төшкил иткән Дәште Кыпчакны (Кыпчак даласын), Азиянең төньяк-көнбатышы белән Себернең көньяк-көнбатышын һәм Болгар мәмләкәтен Жуҗи ханга биргән иде.

Дүртенче улы Үгдәй ханны, шушы бөөк өч хөкүмәтнең Каракорым шәһәрендә яшәгән каганга буйсынуын шарт итеп, каганлык өчен тәхет варисы итеп билгеләде.

ЖУЖИ ХАН

Жужи хан — Чыңгыз ханның иң өлкөн улы иде. Аның анасы Чыңгызның Буртө Фучин исемле хатыныдыр. «Жужи» — жаучы, көтмөгөндө һәм кинәттән килгән юлчы, мөһәммәд, кунак мөһәммәтләрәгә бала һәм күңелне биләүче формаларында кулланыла. Жужи хан исемле аерым тарихи әсәрләрдә «Тауши» рәвешендә бирелә. Гарәп тарихчыларының күбесе бу исемне «Души» формасында яздылар. Буртө Фучин — Чыңгыз ханның мәшһүр дүрт улының (Жужи, Чагатай, Үгдәй, Тули) аналарыдыр. Ул тарихларда шулай ук мәшһүр коңгырат кабиләсе ханнарынан булган Ди нуйан (нойон) кызы иде. Хатынның төп исемле Буртө булып, Фучин, монгол диалекты буенча, матур, сылу, олы хатын, байбичә мөһәммәтләрәгә кулланылган бер сыйфат билгесе булып тора. Буртө Фучиннан дөньяга килгән дүрт улыннан башка Чыңгыз ханның тагын биш кызы булуы риваять ителә. Чыңгыз ханның гаскәрен идарә итү өлкәсендә бик зур хезмәтләр күрсәткән Жужи атасы Чыңгыз хан тарафыннан Дәште Кыпчак ханлыгына билгеләнде. Дәште Кыпчак (соңыннан күбрәк Алтын Урда буларак мөһәммәт), Казан, Кырым һәм Казакъ ханнары моның нәселеннән иделәр.

Жужи хан батыр вә курку белмәс, баһадир һәм сабыр, нык вә гайрәтле, тәкәл्लәфсез зат иде. Ул Чыңгыз ханның барлык сугышларында катнашты. Чыңгызның жиңүләре күбрәк Субудай исемле гаскәр башлыгының баһадирлыгы һәм Жужи ханның зирәклегә аркасында мәйданга килгән, дигән риваятьләр бар. Жужи ханның Дербендтан килеп чыгуының төп максаты — кыпчак төрөкләре белән берлек төзү иде. Ләкин урыс кенәзләренәң котыртулары аркасында кыпчаклар белән тау халыклары Жужи хан гаскәренә каршы тордылар (1223) һәм, урысларның сугыш мәйданын ташлап качулары сәбәпле, жиңелделәр, хөкүмәтләре дә жиңмерелде. Кайбер тарихчылар, Дербендтан чыгып, кыпчак

Жужу хан

һәм, гомумән, төньяк төрекләре белән сугышканы өчен Чыңгыз ханның Жужидан риза булмавын билгеләп үтәләр.

Чыңгыз хан, Каракорым шөһөрөнә кайткач, Дәште Кыпчакка кеше жибәреп, Жужу ханны олы дөүләтенә башкаласы булган Каракорымга чакыртты. Әбел-Гази дигән галимнең «Шөжөрәи төрек» исемле китабында язуынча, Жужу хан Каракорым шөһөрөнә атасы хозурына кайтты. Чыңгыз хан өлкөн улы белән күрешеп сөйләшкәннән соң гаять риза һәм канәгать калды. Аннары зур ихтирам, хөрмәт белән аны яңа ватаны булган

Дәште Кыпчакка озатты. Ләкин Дәште Кыпчакка кайтканнан соң күп тө үтмәде, Жужу хан вафат булды.

Чыңгыз хан, сөөкле улы Жужуның вафат хәбәрен ишеткәч, гадәттән тыш хәсрәтләнде, көенеченнән каты егълады. Жужу хан 1227 елда атасы Чыңгыз ханнан 6 ай элек дөнья куйды. Яшенең 30 белән 40 арасында булуы риваять ителә.

Жужу ханның Коңгырат иленнән, монгол гадәте буенча, 64 хатыны бар иде. Аның Бөртәк Фучин исемле беренче хатыныннан Урда, икенче хатыны Идеги Фучиннан Бату һәм башка исемле уллары дөньяга килде. Шәйбан исемле улының нәселе «шәйбанилар» дип шөһрәт алды. Жужу хан вафат булгач, Чыңгыз хан Дәште Кыпчак хөкүмәтенә хан итеп Жужу ханның икенче улы Батуны билгеләде.

Кыпчак төрекләрен һәм тау халыкларын катыртып, монголларга каршы сугышулары сәбәпле, Жужу хан урыс кенәзләреннән үч алырга карар бирде. Ул бу турыда план корды һәм аны үзәк башкала булган Каракорым шәһәрәндә игълан итте. Әлеге план кабул ителгәннән элекме, яки соңракмы вафат булуы аркасында Жужу хан бу максатына ирешә алмады. Моңы аның дәвамчысы булган улы Бату хан җиренә җиткерде.

БАТУ ХАН

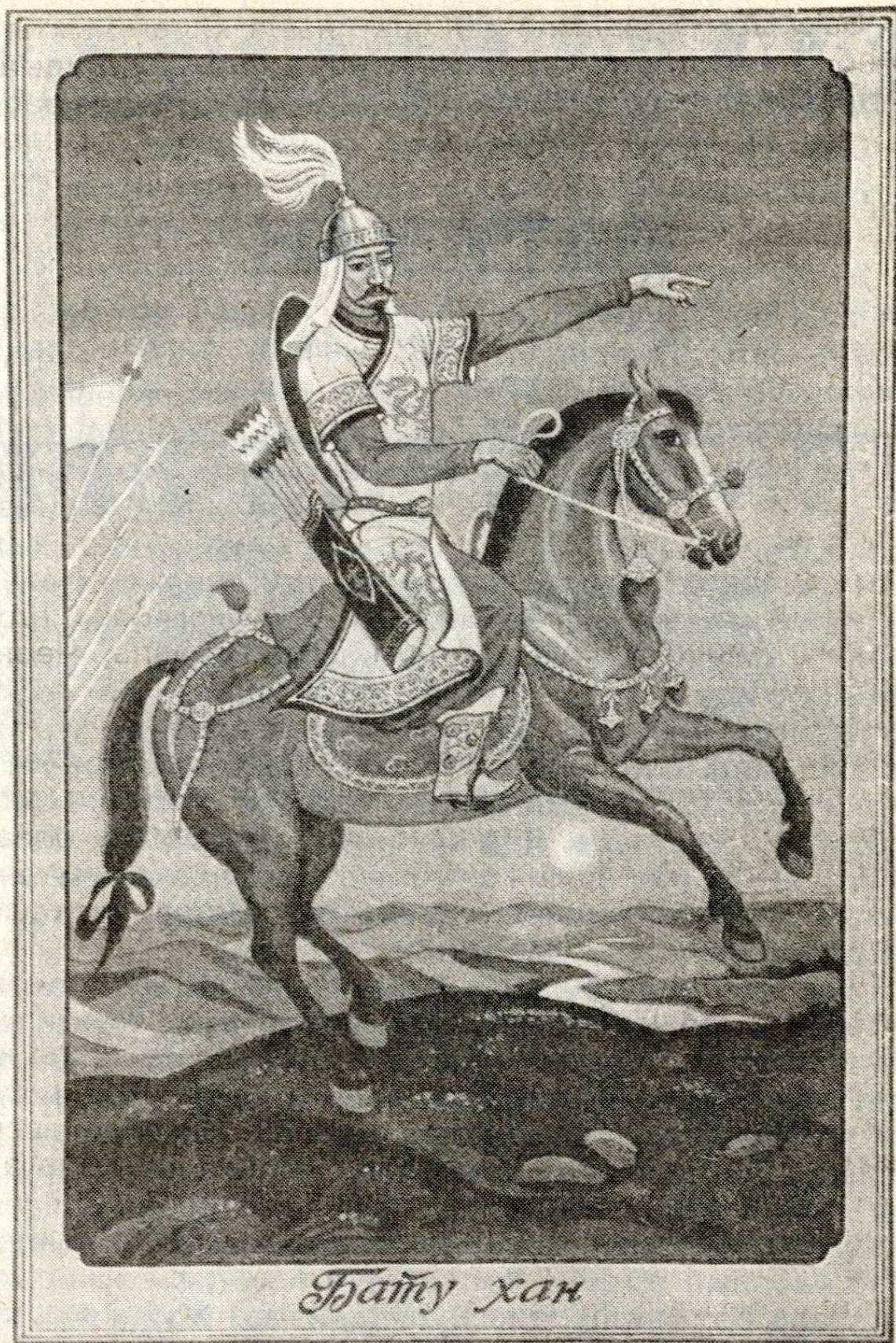

Жужи хан вафат булгач, Дөште Кыпчак ханлыгы өчен Чыңгыз хан Жужи ханның улы Батуны хан итеп билгеләде. Батуның «әйе», «хуп», хөрмәтлөү, олылау мәгънәләрендәге «Саин» дигән кушаматы бар иде. Чыңгыз Утчәкин дигән кешене Батуны тәхеткә утыртыр өчен жиберде. Дөште Кыпчакта боларны зур хөрмәт белән каршы алдылар. Утчәкин Чыңгыз хан әмере буенча Батуны тәхеткә утыртты, олуг каганның нәсыйхәт һәм боерыкларын рәсми сурәттә ирештерде. Яңа хан куелу мөнәсәбәте белән зур бөйрәм ясаганнар иде, ләкин шул вакытны Каракорымнан Чыңгыз ханның үлү хәбәре килеп, туй һәм бөйрәмнәр туктады. Бату хан һәм шаһзадәләр елашып матәм тоттылар.

Бату хан 1229 елда булачак корылтайда катнашу өчен үзенң туганнарын алып Каракорымга сәфәр итте. Каракорымда бөтен шаһзадәләр, түрәләр җыелып, Чыңгыз хан өчен матәм тоттылар һәм мөрхүмнең васыяте буенча каган итеп аның улы Үгдәйне сайладылар. Корылтайда кыпчак төрекларен төмам буйсындыру, болгарларны, урысларны итагатькә китерү нияте кабул ителде. Үгдәй каган барлык чыңгызыйларны, кул асларындагы гаскәрләре белән, Бату хан командасына тапшырды һәм корылтай карарын җиренә җиткерергә боерды. Гаскәр эчендә иң тәҗрибәле баһадирлардан Бурулдай һәм Жужи хан командасында йөргән Субудай исемле кешеләр бар иде.

1236 елда Бату хан гаять көчле гаскәр белән Болгар мәмлөкәтенә һөҗүм итте. Гаскәр башлыгы Субудай Болгар шәһәре халкын бөтенләй кырып, шәһәрне яндырды. Бу вакыт Болгарда Илһам исемле зат падишаһ иде. Монголлар соңрак Болгар мәмлөкәте белән солых төзеп, мәгълүм бер салым бәрабәренә илнең элекке әмирларен урыннарында калдырдылар.

Болгар чикларен үткәч, Бату гаскәренә башка хан, шаһзадә һәм гаскәр башлыклары үзләренең чирүләре белән килеп кушылдылар. Бату хан, түрәләргә җыеп, киңәш мәҗлесе ясады һәм, бирелгән карар нигезендә, зур урманнарны үтеп, урыс кенәзләре җиренә керде. Аннары, буйсынуларын таләп итеп,

Бату хан

илчеләр жиберде. Урыслар баш тарттылар. Иң элек Бату гаскәренә каршы Рязань кенәзләре сугышка чыкты. Әмма сугыш башланыр-башланмас кайберләре үтерелде, кайберләре әсир төште. Биш көн камалыштан соң Рязань шөһәре Бату кулына керде. Шөһәр халкы үтерелеп, үзе яндырылды (1237 ел, декабрь).

Берничә урыс кенәзе Бату хан гаскәренә каршы Коломна шөһәре янында чыксалар да, аз вакыт эчендә җиңелделәр. Бату хан Мәскәүгә барып, аны яндырды (бу вакыт Мәскәү бик кечкенә шөһәр иде), кенәзен әсир итеп алды. 1238 елның 2 фев-

ралендә Бату явы Владимир шәһәре янына килеп чыкты һәм, шәһәргә һөжүм итеп, аны җиденче көнендә алды. Февраль аенда урысның 14 ләп шәһәре Бату хан кулына керде. Болар арасында Суздаль, Кострома, Ростов шәһәрләре бар иде. Урысларның көче төмам бетте, әһәмият биреп сугышырлык урын калмады.

Моннан соң Бату хан Новгородка юнәлде, юл өстендә булган Тверь һәм башка шәһәрләрне алды. Новгород шәһәренә 100 чакрым җитмәстән, бердән, кыпчак төрекләренә һөжүм ихтималын ишетеп, икенчедән, язгы ташулар башлану сәбәпле, Новгородтан кире борылды. Бу новгородлылар өчен бөхет саналды. Чөнки урыс кенәзләренә әлегә иң бай шәһәрән алган булса, Бату гаскәре алтын-көмешкә күмеләчәк иде.

Бату хан юл өстендәге шәһәрләрне алып, Дон тарафына китте, Әстерхан сахрасында Кудан хан җитәкчелегендәге кыпчак гаскәрен тар-мар итте (1239). Хан гаиләсе һәм калдык чирүе белән Венгриягә качты, христиан динен кабул итте, король канаты астына сыенды. Шул ук елны Бату гаскәре яңадан урыс җиренә кереп, Муром, Переяславль, Чернигов шәһәрләрен алды. Шуннан соң ял итү өчен Бату үзенә гаскәрен Дон буена кайтарды.

1240 елда Бату Киевка юнәлде. Днепр ярының биек тавы башында җәелеп яткан зур, зиннәтле шәһәрне күреп, ул бик гәҗәпләнде. Бу вакытларда Киев иң бай һәм иң мәшһүр шәһәрләрнең берсе, даны еракларга таралган иде. Бату, бирелүләрен сорап, илчеләр җибәрде. Ләкин киевлылар аларны үтерделәр һәм сугышка хәзерләнде. Илчеләренә үтерелүенә гаять ярсанган Бату, гаскәрен үзе җитәкләп, Днепрны кичте һәм шәһәрне камап алды. Киев кенәзе Дмитрий, җиңеләсен ачык белсә дә, халык ихтыярына бирелеп, саклану чараларын күреп карарды. Һөжүм башланды. Кыямәт рәвешендә дөһшәтле бер сугыш булды, халык утын урынына туралды, адәм каны гөрләвекләре булып акты. Кенәз үзе өсир төште. Батырлыгын исәпкә алып, Бату аның җанын кыймады.

Көнъяк урыс кенәзләренә Венгриягә качуларына һәм венгр короленә аларны кабул итүенә ачуланып, Бату шунда яу чабарга һәм бөтен Европаны яулап алырга карар бирде. Шул планын тормышка ашырып, ул Ладыжин, Каменский, Валенский шәһәрләрен алды, Галицияне үтеп, Польша җирен яулады. Бурулдай, Субудай, Казан кебек баһадирлар икенче юнәлештә һөжүм иттеләр, Силезия, Богдан җирләрен алдылар һәм Венгриянең Сай елгасы янында берләштеләр.

Бу хәлне күргән европалылар дер-дер килә башладылар, өсләренә ябырылган афәттән ничек котылырга белми аптырадылар. Һөжүм иткән тәкъдирдә Бату хан бөтен Европаны яулап алып, монгол мәмләкәтенә кушачак иде. Ләкин европалыларның бөхетләренә каршы, Батуга Үгдәй каганның вафат хәбәре килеп төште. Бату хан, яу эшен кичектерергә мәҗбүр булып, Идел буена кире кайтып китте.

Идел буена кайткач, мәмлөкәтен идарә итәргә уңайлы булсын өчен, ул Каракорым үрнәгендә шәһәр салдырырга кереште, һәм аңа «Сарай» дип исем бирде. Үгдәй вафатыннан соң каган итеп аның улы Көөк, ул да үлгәч, Бату инициативасы белән Тули ханның улы Мөңгү сайланды. Бату һәрвакыт каганга буйсына, аның боерыкларын жиренә житкәрә, читтән килгән илчеләрне Мөңгү каганга җибәрә иде. Ләкин, никадәр кыстасалар да, үзе каган булудан баш тартты.

Буйсынуларын белдерергә һәм кенәзлекләрен раслатып ярлык алып өчен урыс кенәзләре берәм-берәм Бату хозурына, Сарай шәһәренә килә башладылар. Иң элек Ярославль кенәзе килде һәм, баш июен белдереп, улы Константинны Каракорымга Үгдәй каган хозурына җибәрде (1243). Новгород кенәзе Александр Невский да үзенәң туганы Андрей һәм олуг боярлары белән Батуга кыйммәтле бүләкләр китереп, тез чүктеләр (1247).

Бату хан җәй көннәрендә Идел буенда хәзерге Казан, Сембер, Самар, Сарытау тирәләрендә күчеп йөри, август кәргәч, Идел буена түбән төшөп китә иде. Иске урыс тарихчылары Батуның урыс өстенә килүен бик тәэсирле итеп язалар, аның гаскәрен вәхшәт белән сыйфатлыйлар. Әлбәттә, Бату ханның урыс өчен гаять зур афәт булуын инкяр итү дәрәс эш түгел. Ләкин моның җаваплылыгы Бату хан өстенә генә түгел, урысларның үз өсләренә дә төшә. Кыпчакларга яу белән килгән Жүҗи хан гаскәренә каршы урыслар, үз хәлләрен үзләре белмичә, сугышка чыктылар, монголларның ниятләрен боздылар. Мәнә шул сәбәпле алар урыс кенәзләреннән үч алырга мәҗбүр булдылар.

Чынлыкта Батудан күргән мәшәкәтләр аркасында урыслар файда күрделәр, үзара дошманлыкны акрынлап ташладылар. Хикмәт кенәзләренең күпләгендә түгел, бәлки азлыгында икәннән төшенеп, бер ноктага җыелдылар. Монголлардан гаскәр төртипләрен, сугыш гыйлемнәрен, чирү йөртү ысулларын өйрәндем, ил белән идарә итү сабагын алдылар. Ханнар-каганнар янына йөрөп, законнар буенча тәҗрибә тупладылар. Кыскасы, яшәү өчен көрәш һәм иҗтимагый тормыш төртипләрен үзләштерделәр. Чынлыкта бүгенге Русияне Русия иткән нәрсә Чыңгызлар, Батуларның дәрәсләре булды. Турысын өйткәндә, урыслар монголларга рәнжү түгел, бәлки рәхмәт укырга тиешләр.

Бату хан, соң вакытларында аягы авыртканлыктанмы яки башка берәр сәбәптәнме, мәмлөкәт эшләрен улы Сартакка тапшырып, үзе бер читтәрәк торды.

Күбрәк сүзләргә күрә, Бату хан-Саин 1255 елда Сарай шәһәрендә вафат булган.

БӘРӘКӘ ХАН

Бату вафатыннан соң Чыңгыз законы нигезендә Мөнгу каган Бату хан улы Сартакны, ө аның вафатыннан соң Батуның икенче улы Улакчыны хан итеп куйса да, һәр икесе аз вакыт эчендә дөнья куйдылар. Сартак хан булып хәтта төхөткә дә утырып өлгөрмәде диючеләр бар.

Улакчы хан вафат иткөч, Мөнгу каган Дөште Кыпчакка Жужу хан улы Бүркөнә хан итеп куйды. Бүркө дә, Чыңгыз законына туры китереп, каганга күп бүлөкләр жибәрде һәм зур туйлар ясады.

Аллаһе Тәгалә һидаят биреп, Бүркө хан Ислам динен кабул итте һәм исемен дә Бәрәкәгә алмаштырды. Элекке исеме Бүркө угълан иде. Бәрәкәгә ияреп, хатыны Чөчөк, үзенә бер тума энесе Тукай Тимер, башка татар түрөләре дә Ислам кабул иттеләр. Мөселман булганнан соң, Бәрәкә Багдадтагы Габбас хәлифәгә буйсынуын белдерде һәм һәрвакыт аның белән хат алышып торды. Бәрәкә хан заманында Жужу олысы (Дөште Кыпчак мәмлөкәте) «Бәриятел-Бәрәкәт» исеме белән танылды. Сарай шәһәрен дә төзөтөп Бәрәкә хан төмам итте.

Бәрәкә хан белән мәшһүр һулагу ханның аталары бөртүган иде. Бәрәкә — Жужу улы, һулагу — Тули улы, ө Жужу белән Тули Чыңгызның үз уллары иде. Хулагу хан хәлифә кул астындагы жирләренә яулап алырга уйлады һәм, рөхсәт сорап, Мөнгу каганга мөрәжғәгать итте. Каган рөхсәтен бирде. Бату әле исән вакыт булса кирәк, хан төхөтенә менмөгән Бәрәкә, Габбас хәлифә белән дус булу сәбәпле, һулагу явын туктатырга теләде һәм Бату ханга шикаять итте. Бату, энесе Бәрәкөнәң сүзенә колак салып, каганнан һулагуның хәрәкәтен тыйдырды. Бату вафат булып, Бәрәкә үзе хөкүмәт башына килгәннән соң, һулагу каганнан хәлифә жиренә керергә яңадан рөхсәт сорады, Каган аның

үтенечен кире какмады. Аның рөхсәтенә таянып, һулагу Багдадны харап итте, хәлифәнең үзен дә үтерде.

Үзе мөселман булганлыктан, Бәрәкә хан өчен бу вакыйга бик авыр булды һәм ул, гадәттән тыш ачуы килеп, үч алу чараларын эзләргә кереште. Чыңгыз хан законнарын бозарга һәм һулагуны хәрби көч белән жиңәргә мөмкинлеге булмаганлыктан, Бәрәкә Каракорымда каган тәхете өчен көрәш оештырды, һулагуның илтифатын Мисырны һәм бөтен Ислам дөньясын яулап алудан читкә юнәлтте. Ислам дөньясын һулагу кылычын

нан коткаруда Бәрәкәнең хезмәте әйтеп бетергесез зур булды, диләр.

Шушы вакыйгалар сәбәпле Бәрәкә белән һулагу арасында дошманлык артканнан-арта барды һәм ахыр чиктә сугышларга китерде. 1261 елда Бәрәкә һәм һулагу гаскәрләре Кавказның Ширван дигән жирендә йөзгә-йөз очрашты. Башта Бәрәкә хан тарафы җиңгән булса, соңыннан һулагу чирүе өстен чыкты. Шул ук елны Дербенд янында һулагу гаскәре Бәрәкә гаскәрен яңадан җиңде. һулагулылар Бәрәкә гаскәре артыннан аның мәмләкәтенә кереп таладылар, үтерделәр, бик зур зыян салдылар. Шул вакыт, гаскәре белән артта килгән Бәрәкә хан үзе килеп җитеште һәм һулагу хан чирүенә һөҗүм итте. һулагу, каршы тора алмыйча, кире чигенде, качып Терек бозы өстенә керде. Шул чакны боз ярылып, гаскәрнең бик күбесе су төбенә китеп һәлак булды. Арттарак калган һулагу гаскәре куып килүче Бәрәкә хан гаскәре тарафыннан кырып салынды. һулагу төмам җиңелде. Тарихларда бу сугыш «Тимер капү сугышы» буларак мәшһүр. Бәрәкә хан тау-тау өелеп яткан һулагу гаскәре үлөксәләрен күргәч: «Аллаһе Тәгалә һулагуның җәзасын бирсен! Монголны монгол кылычы белән туратты, әгәр дә арабызда бердәмлек һәм оешканлык булган булса, монгол гаскәре бөтен дөньяны яулап алачак иде!..» — диде. Бәрәкә бу сүзгә ханнар, түрәләр, чиновниклар, бер өлеш гаскәрнең монгол булганлыгы өчен әйткән, юкса аның гаскәренең тулысы белән диярлек кыпчак, болгар төрекләре, финнар һәм башкортлардан торыуы мәгълүмдер.

Шулай итеп, Багдадта Коръән шәриф, хисапсыз хәдис һәм башка китапларны Дижләгә тутырып, ничә мең мәселманны нахакка кырдырып, елгалар рөвешендә кан агызучы, каләм белән яза алмаслык вәхшиләкләр кылган һулагудан бөтен Ислам дөньясы өчен үч алганнар — бүгенге Русия мәселманның Бәрәкә хан кул астында сугышкан бабалары булды. Дөньяда һичбер Ислам гаскәренең кулыннан килмәгән һәм килмәячәк бер эшнә бу каһарман һәм арысланнар эшләде.

Шушы вакыйгалардан соң кайгыдан хәстәләнгән һулагу 1264 елда вафат булды. Аның урынына улы Абака хан утырды. Абака атасының үчен алу өчен Бәрәкә хан белән сугышкалап караса да, атасы кебек җиңелүдән башкага ирешә алмады.

Бәрәкә хан гасырында Дәште Кыпчак хөкүмәте Русиядә икенче кат перепись ясатты. (Беренчесе Бату заманында булган булса кирәк.) 1257 елда Суздаль, Рязань кенәзлекләрендә перепись ясап йөрүче Бәрәкә хан кешеләре моңарчы ясак түләмичә, мөстәкыйль рөвештә хөкүмәт сөрәп яткан Новгород иленә кереп җан хисабын ала башладылар. Шул вакыт Новгород халкы

Бәрәкә хан кешеләренә каршы торып, үз хисапларын бирмәс өчен баш күтәрделәр. Ләкин Новгород кенәзе Александр Невский, хан чиновникларына каршы фетнәнең һәлакәт икәнен белгәнлектән, чуалышны бастырды һәм буйсынырга өндәде. Бәрәкә хан чиновниклары бөтен Новгород кенәзлегененң жан хисабын алып бетергәннән соң 1259 елда Сарайга кайтып киттеләр. Бу хәлләрдән соң Новгород кенәзлегененң дә Дәште Кыпчак хөкүмәтенә буйсынуы үзеннән-үзе мәгълүм булып.

Бәрәкә хан үзененң Ислам динен кабул итүен белдереп, 1263 елда Мисыр падишаһы Мөлек Заһир Бәйбарска илче җибәргән иде. Моннан соң ике арада һәрвакыт илчеләр, хатлар йөрөп торды.

Бәрәкә хан Исламда нык иманлы булып, дингә һәрдаим ярдәм бирә, галимнәрне ихтирам итә, гадел, сабыр, гүзәл әхлаклы, кан түгү һәм шәһәрләренә харап итүдән сакланучы, акыллы һәм зирәк, гаять гайрәтле бер падишаһ иде, диләр. Ул үзен Коръәнне, шәригатыне, динне сакларга тиеш дип санады һәм башкалар да аңа «Насретдин», «Әбү әл-Мәғали» кебек бөек титуллар бирделәр. Ислам галимнәрененң бөекләреннән булган Әбү әр-Рәҗаи Мохтар бине Мәхмүд өз-Заһиди, Ислам диненен хаклыгын исбат итеп, 1259 елда бер китап язып төмам итте һәм исемен Бәрәкә хан титулы булган «Насретдин» мөнәсәбәте белән «Рисаләте Насыйрия» дип куеп, Бәрәкә ханга бүләк итте.

Бәрәкә хан 14 еллап хөкүмәт сөрөп, 1266 елда каты авыру аркасында (колики, спазмы в желудке) вафат булды һәм Сарай шәһәрендә күмелде. Бу вакыт яше якынча 60 та иде, диләр.

НУГАЙ МИРЗА

Нугай мирза Жужи хан оныкларыннан һәм Бәрәкә хан заманыннан башлап зур хезмәтләр башкаручы олуг затлардан акыллы һәм тәҗрибәле бер түрә иде. Кырым вилаяте һәм бүгенге Екатеринослав (хәзерге Днепропетровск) губернасында булган киң сахралар Нугай мирза кул астында иделәр. Нугай мирза бу җирләрдә генерал-губернатор рәвешендә хан исеменнән хөкем йөртә иде.

Бәрәкә хан вафат иткәч, Мәнгу Тимер, ул да үлгәч, Тудә Мәнгу, ә монысы да читләштерелгәч, Теләбуга ханлык тәхетенә утырдылар. Нугай мирза бу ханнарның һәркайсы каршында игътибарда булды, үзе торган җирен әүвәлгечә идарә итеп килде. Аннары Теләбуга ханның яшьлегеннән файдаланып, бөтенләй үзидарә юлына керде, хан кул астында икәннен онытып, аңа баш бирмәскә, үзе теләгәнчә эш йөртәргә кереште.

Курски вилаятендә баскак булып торучы Әхмәд кайбер гамәлләре белән урыс түрәләрен һәм руханиларын кыерсыткач, болар Теләбуга ханга шикаять иттеләр. Хан Әхмәд баскакка шелтә белдерде һәм монгол-татар авылларын яндыртты. Әхмәд урыс кенәзләре өстеннән Нугай мирзага язды. Нугай мирза Курски кенәзләре өстенә гаскәр җибәрдә һәм тегеләрне качарга мәҗбүр итте. Бу хәл Теләбуга хан белән Нугай мирза арасы төмам бозылуга сәбәп булды.

Моннан элек Теләбуга хан Венгриядән сугышып кайткан вакытта Нугай мирза үзенең гаскәре белән ханнан аерылгач, ә Теләбуга хан аннан соң юл адашып, каты бураннарда очрап зур һәлакәткә төшкән иде. Ханның 100 мең кадәр гаскәре өшеп һәм ачлыктан харап булды, үзе һәм хатыны көчкә генә исән калды. Теләбуга хан бу һәлакәтне Нугай мирзаның аерылып китүеннән күрде, шуның өчен аннан үч алырга карар бирде.

Баскак вакыйгасы исә жәрәхәткә тоз салу кебегрәк бер эш булды.

Нугай мирзаның Теләбуга хан хозурындагы шымчысы ханның һәр хәрәкәте турында мирзага хәбәр биреп тора иде. Шымчы Нугай мирзага: хан сине үтерергә карар бирде, башыңны коткар, дигән хәбәр салды. Бу хәйлә мирзаның үзе тарафыннан оештырылган булганлыктан, Нугай, көтмөгәндә һөжүм итеп, Теләбуга ханны, аның тарафдарларын үтертте һәм Теләбуга урынына Мәнгу Тимернең улы Тыктай (Тәктагу)ны хан итте (1291). Нугай мирза үзенең Бәйлык исемле хатынын яңа хан хозурына жибәреп, өвәлге хан вакытында үзенең

зарарына эшлэгән түрөләрнең үтерелүен үтенде. Бәйлык Тыктай тарафыннан зур хөрмәт белән каршы алынды. Түрөләр, берәм-берәм чакырылып, үтерелделәр. Теләгенә ирешкәннән соң Бәйлык ире янына кайтып китте:

Үзенә каршы булган хан һәм барлык түрөләр үтерелеп бетүе аркасында Нугай өчен дөнья иркен калды, тарафдарлары бик күбәйде. Хөкем итеп торган җирләре киңәйде, йогынтысы артты, шөһрәте дә таралды. Турысын әйткәндә, Нугай кечкенә бер ханлык тәшкил итте. Нугайдан күрә, башка түрөләр дә үз көчләрен күбәйтәргә керештеләр һәм, ханлыкны ныгытасы урынга, үзләренә өстенлекләр алу өчен тырыша башладылар. Шул сәбәпле, монголларның көчләре бетәчөгә һәм, төрле ханлыктарга аерылып, таралачагы ихтимал ителә башлады. Ләкин кыпчак төрөкләре дә, болгар төрөкләре дә йөз изелеп, йөз зәгыйфьләнеп беткәнлектән, яңадан мөстәкыйльлек алырга көчләре юк иде. Ә урыс кенәзләре бер-берсе өстеннән ханнарга өлөк ташып йөрү белән мәшгуль булдылар.

Великий кенәз Дмитрий Нугай мирзаның бу дәрәжә шөкәтен күргәч, моннан Теләбуга ханнан да артыграк курка башлады. Бер яктан, ул үз улы Александрны кыйммәтле бүләкләр белән Урдага, хан хозурына җибәрсә, икенче яктан, Нугай мирзага ярарга тырыша иде. Кенәзлекне дөгъва кылучы (Дмитрийның бер тумасы) Андрей урыс кенәзләрен үз ягына аударгач, шул ук максат белән Нугай мирза янына да барды. Андрей урыс кенәзләре белән берлектә Дмитрийга каршы сугыш ачты. Нугай мирза Андрейга ярдәм итәр өчен, Тыктай хан тумасы Дүдин түрәне гаскәр башлыгы итеп, беркадәр чирү җибәрде. Дүдин Переяславль шәһәренә һөҗүм иткәч, кенәз Дмитрий шәһәрдән чыгып качты. Дүдин Муром, Суздаль, Владимир, Юрьев, Углич, Коломна, Мәскәү һәм башка шәһәрләрне берәм-берәм алды. Аннары Тверь шәһәрен биләп, Новгородка юнәлде. Новгород халкының монгол-татар исемнән куркулары тән вә каннарына сеңкәнлектән, алар каршы тору ихтималын күңелләренә дә китермәделәр, кыйммәтле бүләкләр белән Дүдингә каршы чыгып, баш ордылар. Дүдин Андрейны Новгородка кенәз итеп куйды һәм гаскәре белән Нугай мирза янына кайтып китте.

Мөңгү Тимер хатыны Чөчөк бик акыллы, зирәк бер хатын булганлыктан, ире вакытында хөкүмәт эшләрендә катнаша һәм сәясәт мәсьәләләре белән шөгыльләнә иде. Ире үлгәч тә шул эшен дәвам итте. Дошманнары моны Нугай мирзага шикаять иттеләр, әгәр дә вакытында юлдан алып ташланмаса, бу хатын зур йогынты алып, Нугай мирзаның юлын кисәчөгән аңлаттылар. Шул сәбәпле Нугай мирза Чөчөкне яшерен сурәттә будырып үтертте (1294). Моңы белгәч, Тыктай ханның ачуы кабарды,

Нугай мирзага каршы чаралар эзли башлады. Эшне сизеп, хатынны үтерүдә ярдәм иткән түрөләр ханнан куркып качтылар һәм Нугай мирзага барып сыендылар. Тыктай хан Нугай мирзадан качкан түрөләрне үзенә бирүен сораса да, мирза баш тартты. Шул сәбәпле, гаскәр жыеп, Тыктай хан Нугай өстенә йөрдә (1298). Нугай үз янына качып килгән түрөләр белән берлектә 200 меңле гаскәре белән хан чирүенә каршы чыкты. Ике гаскәр, йөзгә-йөз килеп, бик каты сугыштылар. Тыктай хан гаскәре жиңелеп, Дон елгасына кадәр качты.

Дәште Кыпчак хөкүмәтенең икегә аерылып, бер-берсенә кылыч тартуларының башы шул вакыйга булса кирәк.

Беркадәр вакыт үткәч, Нугай хозурында булган түрөләрнең үз араларында дошманлык килеп чыкты һәм алар бер-берсе белән бозылыштылар. Моны ишеткәч, Тыктай хан Нугай мирзага яңадан яу чапты. Күкәнлек дигән урында ике гаскәр очрашып тагын бик каты сугыштылар. Бу мәртәбәсендә Нугай гаскәре тар-мар ителде. Нугай мирза үзе дә шул сугышта үтерелде (1299 яки 1300). Тыктай хан Нугай мирза тарафында булган халыклардан бик күп әсир алды. Бу әсирләрнең күпчелеге Мисырга жибәрелеп саттырылды, ә кайберләре Мисырда хөкүмәт сәрделәр.

Нугай мирзаның Жәкә, Тәкә, Тырай исемле уллары булып, үзе үтерелгәннән соң атасы урынына Жәкә утырды. Ләкин Тәкә белән аралары бозылу сәбәпле, Жәкә яшерен сурәттә Тәкәне үтертте. Моны сизгәч, Тәкә тарафдарлары Жәкәдән үч алу фикеренә төштеләр. Тыктай ханнан ярдәм сорадылар. Хан үзенә Берлек исемле тумасын Жәкәгә каршы жибәрде. Жәкә моны ишетеп качса да, качкан жирендә тотылып, Тыктай хан әмере белән 1302 елда үтерелде. Моннан соң Тыктай хан Нугай мирза хужалык итеп торган жирләргә үз түрөләрен жибәрде.

Бу көндә Каспий белән Кара диңгез арасында, Кубань белән Терек болын-тарлавыкларында яшәгән «нугай» кавемнәре шушы Нугай мирза кабиләсе һәм иярченнәре булса кирәк. Болар асылда кыпчак төрекләредер.

Тыктай (Туктагу) хан 1312 елда вафат булды. Тәхет варисы шаһзадә Илбасар үзеннән элек үлгәнлектән, Дәште Кыпчак хөкүмәтенә мәшһүр Үзбәк хан хөкемдар итеп билгеләнде.

ҮЗБӘК ХАН

Бәрәкә хан белән Үзбәк хан арасында Мәнгу Тимер, Түдә Мәнгу, Теләбуга, Тәктага исемле ханнар хөкүмәт сәрде. Боларның хөкүмәтләренең вақыты якынча 45 ел булды.

Үзбәк хан (ибне Баттута аны Мөхәммәд Үзбәк дип атый) Мәнгу Тимер ханның оныгы иде. 30 яшендә вақытында 1312 елда Дәште Кыпчак хөкемдары булды. Алдан күрүчән, гакыллы, Исламны алга жибәрүдә тиңдәшсез булып, бөтен Дәшт халкы моның чаралары аркасында Ислам динен ныклы сурәттә кабул итте.

Үзбәк хан бөтен дәүләт халкына үзен яраттырганлыктан, гаделлек һәм гакыл белән хөкүмәт сөргәнлектән, моның гасырында бу мәмләкәт «Үзбәк иле» дип шөһрәт казанды. Үзбәк хан гаскәре Азәрбайжан, Хорасан якларына күп мәртәбәләр сәфәр итеп, һулагу токымнары белән күп мажаралар булды. Шунлыктан ул тараф халыклары Дәште Кыпчак гаскәрен «үзбәк» дип телгә алалар иде. Моннан соң шушы мөнәсәбәт белән «үзбәк» исеме Сырдарья белән Амударья арасында яшәгән халыкка, Фирганә төрөкләренә гомуми бер атама булып калды. Кыскасы, Бохара тарафындагы бүгенге үзбәкләр Дәште Кыпчак төрөкләре булып, Үзбәк хан мөнәсәбәте белән «үзбәк» дип аталган кавемнәрдер.

Үзбәк тәхеткә чыккан вақытта Тверь кенәзе белән Мәскәү кенәзе арасында Новгород өчен сугыш дәвам итә иде. Үзбәк ханны котлау һәм Новгород мәсьәләсендә дошманы булган Мәскәү кенәзеннән шикаять итү вә үзенең буйсынуын белдерү өчен, Тверь кенәзе Михаил Сарайга килде, ике ел буена хан хозурында торды. Үзбәк хан Михаилның кенәзлеген раслап ярлык бирде, Тайтимер дигән баһадир житәкчелегендә беркадәр гаскәр биреп, Михаилны Тверьгә озатты.

Михаилның шикаяте белән, Мәскәү кенәзе Георгий жавап

Ўзбек хан

тоту өчен Сарайга чакырылды. Георгий ханның яқыннарына һәм зур түрөлөргә күп бүләкләр алып барды. Ул жае чыккан саен сүзе үтөрлек адәмнөргә Михаил өстеннән шикаять кыла һәм үзен олуг кенәз итеп раслатыр өчен ялынып ялвара иде. Ахыр чиктө Ўзбек хан сараенда торучы Агафья исемле кыз аркылы Георгий максатына иреште: Ўзбек хан Георгийны олуг кенәз итеп раслады. Хан хәзрәтләре Каугади исемле баһадирга гаскәр биреп, Георгийны Владимир шөһөрөнә озатты һәм Тверь кенәзе Михаилны урыныннан төшерде.

Моны ишеткөч, Михаил Урдадан кайтып килүче Георгий һәм аны озата килүче Каугадигә каршы чыгып сугыша башлады. Болар, азлыклары сәбәпле, каршы тора алмады. Михаил Каугадине дә (гаскәре белән), хатыны Агафья белән Георгийны да әсир итеп алды. Соңрак Михаил Каугадине хөрмәтләп һәм кунак итеп Урдага озатты, аннан Үзбәк ханга үзенең гаепсез икәнен сөйләвен, фәкать Георгийның сүз йөртүе аркасында гына мондый хәсрәтләр булып алуын аңлатуын үтенде. Шушы әсирлек вакытында Георгийның хатыны Агафья кинәттән вафат булды. Моны бер сылтау итеп, Георгий, «минем хатынымны агулап үтерде» дип, Михаил өстеннән Үзбәк ханга шикаять итте.

Эшләрен тикшерү һәм гаепле булганына җәза бирер өчен Михаил белән Георгий Урдага чакырылдылар. Георгий хан һәм аның түрәләре алдында Михаилны төрле яктан гаепле итеп күрсәтте, Каугади аркылы Үзбәккә йогынты ясатты, көндәшенең жанын кыю өчен һөммәсен дә эшләде. Нәтижәдә Михаил Сарай шәһәрендә үтерелде. Георгий Үзбәк ханнан олуг кенәзлек өчен ярлык алып, Владимирга кайтып китте.

Үтерелгән кенәз Михаилның улы Дмитрий 1325 елда Сарайга баргач, Георгий өстеннән Үзбәк ханга шикаять итте. Ул атасының хан хәзрәтләренә бик ихласлы булуын, бөтен фәжиганең Георгийның мәкерлелеге аркасында гына килеп чыгуны бик тәәсирле сөйләп, Үзбәк ханның күңелен йомшартты. Хан хәзрәтләре Дмитрийны Тверь кенәзе итеп, ярлык биреп кайтарып жиберде. Шуңа күрә, бер яктан, Георгий, икенче яктан, Михаилның уллары Дмитрий, Александр һәм Константин арасында зур дошманлык купты. Һәр ике тараф бер-берсенең жаннарына кул сузарга кереште. 1325 елда Сарайда Георгий Дмитрий һәм Александр белән хан хозурында йөзгә-йөз очрашты. Атасын үтерүчене хан янында күргәч, Дмитрий, ачуын тыя алмыйча, Георгийны чабып үтерде. Дмитрий үтерүчене үтерүче буларак, һәлак ителде. Моннан соң Үзбәк хан Александрны кенәзлеккә күтәрәп ярлык бирде.

1327 елда бер йомыш белән Үзбәк хан үзенең якыны Шәфкаль дигән олуг затны беркадәр гаскәр белән Тверьгә жибергән иде. Яшь кенәз Александр, Урда түрәләре бирегә христианнарны мәселман итәргә, безне бетереп, үзләре хужа булырга килгәннәр, дип нигезсез коткы таратты. Нәтижәдә кенәз сараенда кунак булып торучы Шәфкальне һәм янында булган гаскәрләрен, жыелып килеп, тәмам үтерделәр, бер жанны да исән кадырмадылар. Моның белән генә канәгатьләнмичә, Тверьдә никадәр Урда мәселманы (сәүдәгәр һәм кәсеп ияләре) булса, барысын да шәһид иттеләр.

Бу хәбәр Сарайга ирешкөч, хан эшне тикшерергә боерды һәм биредә Тверь халкының гына гаепле булуын аңлады. Үзбәк хан

Мәскәү кенәзе Иван Калитаны Сарайга чакыртты һәм аңа 50 мең Урда гаскәре биреп, Тверь халкына сабак бирергә боерды. Суздаль кенәзе Александрга үз гаскәре белән Иван Калитага ярдәмгә барырга кушты. Болар Тверьгә житкәндә Александр Литвага качып өлгергән иде. Тверь халкына тиешле җәзалары бирелде. Күмәк гаскәр Новгород жиренә дә кагылып узды, ләкин, хан хәзрәтләренә ихласларын белдереп, мең сум акча бирүләре өчен, новгородлыларга һичбер зарар китермичә, кайтып китте.

Шушы хезмәтләренә бүләк йөзеннән Үзбәк хан Калитаны бөтен Русиягә олуг кенәз итеп ярлык бирде һәм Мәскәүгә кайтарып җибәрде. Тегесе һәрвакыт Сарайга барып, зур түрәләргә юмалап йөри, шуның белән хан хәзрәтләренә илтифатын яулый иде.

1327 елда Тверьдә кенәз булып торган, соңыннан качкан Александр, Үзбәк хан хозурына килеп, гөнаһларын кичерүне үтенде. Хан аны гафу иткән иде, ләкин Иван Калита моның күп гаепләрен күрсәтте. Александр 1329 елда хан әмере буенча Сарайда үтерелде.

1340 елда олуг кенәз Иван Калита, үзенең кенәзлеген ташлап, монастырьга керде. Шуннан соң улы Симеон Сарайга хан хәзрәтләре хозурына килде һәм кенәзлек өчен ярлык алуга иреште.

Үзбәк хан гаять диндар бер мөселман падишаһы булса да, хөрмәт йөзеннән, тулы мәгънәсә белән вәҗдан иреге һәм тигезлек игълан иткән, Ислам белән берлектә һәртөрле диннәргә иркенчелек биргән иде. Моның ачык бер мисалы шунда: ул 1313 (яки 1319) елда Русия митрополиты Петрга православие өчен чикләнмәгән ирек бирүче, аңа оҗмах шартлары тудыручы ярлык язып бирде. Бу тарихи ярлыкта, аерым алганда, «кем дә кем христиан динен сүксә, чиркәү, монастырь вә часовняларга тел тидерсә, ул адәм үтерелер», дигән сүzlәр бар.

Урысларның «вәхши» татарлар изүе астында торганда күргән «золымнары» өнә шуннан гыйбарәт.

Ислам динен фәкәть наданлык, фанатизмнан гыйбарәт дип белгән Рим папасы, Үзбәк ханның бу киң күңеллелеген аңламыйча, аның христианлыкка күңел куюы дип уйлады һәм христианлыкны тарату максатында Сарайга миссионер илчеләргә җибәрде. Традицион кунакчыллык күрсәткәннән соң, Үзбәк хан папаның дине үз каршында нинди хөрмәтле булган кебек, Исламның да үз каршында шулай ук хөрмәтле икәннән аңлатып, илчеләргә кадер-хөрмәт белән кайтарып җибәрде.

Үзбәк хан алдан күреп эш итүчән, гакиллы, галиҗәнап падишаһ булса да, сәяси җәһәттән зур бер ялгышы инкяр ителмәс.

Бу ялгыш Мәскәү кенәзлеген куәтләндереп, Урдага каршы килчәк дошман хәзерләүдән гыйбарәт. Үзбәк хан гамәлдә үз араларында сугышып, кырылышып торган вак кенәзләрне бетереп, бер ноктага жыйды. Шул сәбәпле урыслар куәт алып киттеләр.

Бүгенге Русияне Русия итүче Петр I белән Екатерина II булса да, нигезен салучы, турысын әйткәндә, Үзбәк хандыр. Әгәр дә Үзбәк хан үзеннән әүвәлге ханнарның сәясәтләрен тоткан булса, бер Петр белән бер Екатерина түгел, ун Петр белән ун Екатерина тырышсалар да бүгенге Русия дәүләтенең майданга киләсе юк иде. Үзбәк хан моны белмәүчеләрдән түгел иде, ләкин тәкъдир хөкеме икенчерәк булды.

Үзбәк хан хәзрәтләре 28 ел хөкүмәт сөрәп, 1341(2) елда вафат булды һәм Сарай шәһәрендә күмелде. Хатыннары Тыйт-гали, Көбек, Бәйлун һәм Әрдужа, ир балалары Танибәк, Жанибәк, кыз баласы Иткечек исемнәрендә иде.

ЖАНИБӘК ХАН

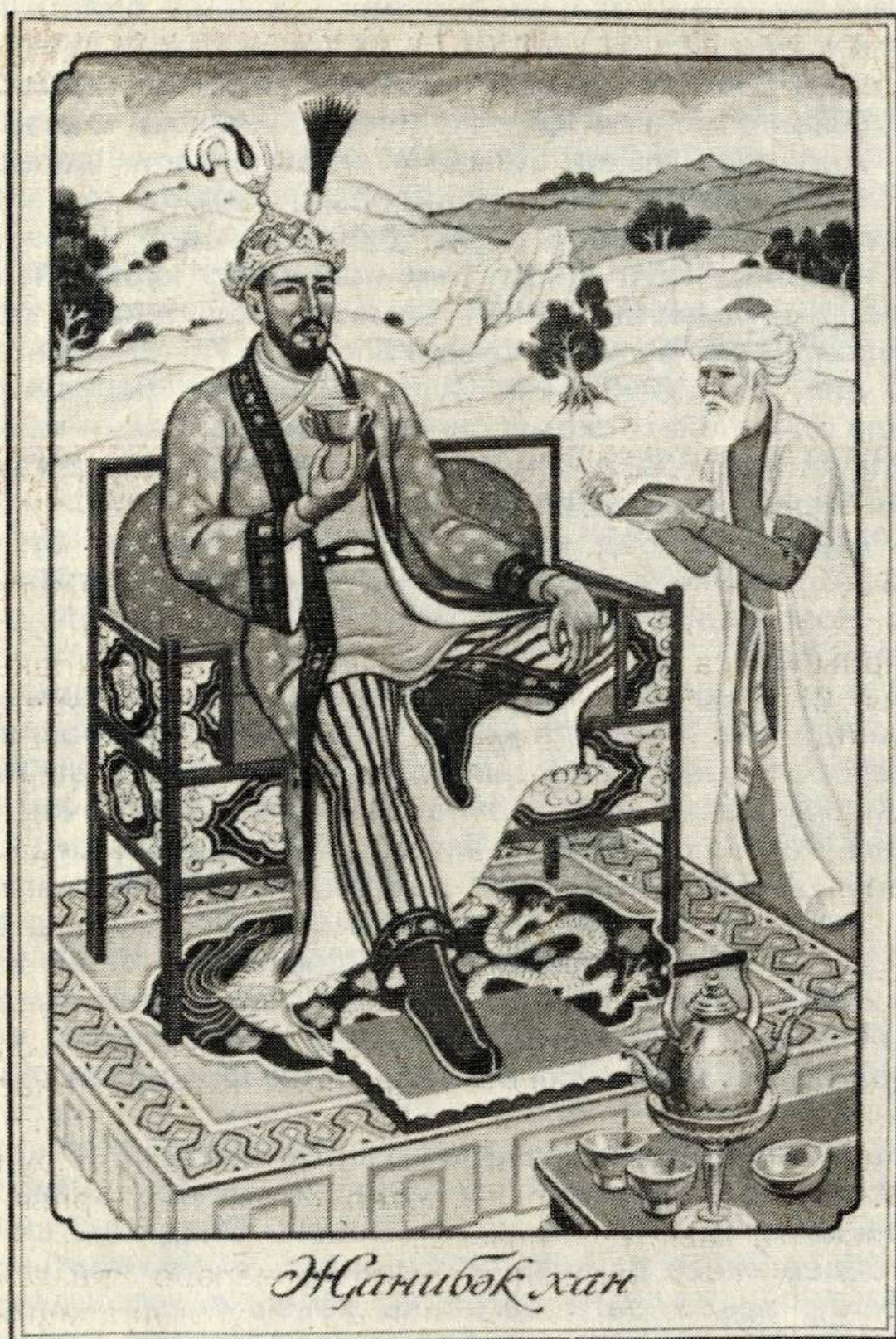

Үзбәк хан вафат булганнан соң тәхеткә аның олы улы Танибәк утырды. Танибәк күркәм йөзле, атасы Үзбәк хан каршында игътибарлы булса да, ханлыкка чыкканнан соң әхлакы гүзәл булмады. Шул сәбәпле беркадәр вакыттан соң үтерелде һәм аның туганы Жанибәк хөкемдар булды.

Боларның һәр икесенең анасы Тыйтгали иде. Үзбәк ханның башка бер хатыныннан Хозырбәк исемле тагын бер улы булып, анысы Жанибәк хан булганнан соң үтерелде. Жанибәк үзенең тумасы Танибәктән соң 1342 елда хан итеп куелды һәм үзенең тәхеткә утыруын белдерер өчен тирә-як мәмләкәтләргә илчеләр жиберде.

Ханнар Русия кенәзләрен кенәзлек дәрәжәсенә ярлык биреп раслыйлар, шуңа кадәр аларга «кенәз» титулын бирмиләр иде. Хәтта күп вакыт ханнар, үлгән кенәзләрнең иң яқыннары булганда да, аларның чыбык очы туганнарына кенәзлеккә ярлык язалар иде. Иван Федор улы агасы Дмитрий вафат булганнан соң кенәзлек ярлыгын бер ел көтеп торды һәм ярлык килми торып кенәз титулын ала алмады.

Ханнар тәхеткә чыгу белән Русия кенәзләре Урдага барып, яңа ханны котларга, аның хакимиятен тануын яңабаштан белдерергә мәжбүр булалар иде. Шушы максат белән Мәскәү кенәзе Симеон үз гомерендә Урдага 5 мәртәбә барды. Жанибәк тәхеткә чыккач, Русия кенәзләре һәм митрополит Феагонст Сарайга килделәр. Яңа хан Мәскәү кенәзе Симеонны тиз вакыт үтүгә рөхсәт биреп жиберсә дә, митрополитны озак тотты. Жанибәк, монастырь-чиркәүләрнең алтын-көмешкә, башка зиннәтләргә бай булуын искәртеп, алардан ясак алырга тиешлеген кисәтте. Митрополит моңа риза булмыйча, Үзбәк ханның чиркәү-монастырь милкен ясактан азат итү турындагы ярлыгын искә төшерде. Ләкин, бердән, Жанибәкнең атасы Үзбәк хан ярлыгын бозарга көче җитә, икенчедән, ул бик күп байлыктарның чиркәү-монастырь исеме астында яшеренеп калуын белә иде. Шуңа күрә күп сатулашу митрополит файдасына түгел иде.

Жанибәк хан

Жанибәк, бик тирәнгә кермичә, чиркәү-монастырьлар биләмәсәндәге миләкләр өчен дип, берьюлы 600 сум ясак бирү хисабына эшне тәмам итте. Моның белән Үзбәк ханның урыс-православие, аның гыйбадәт йортлары турындагы ярлыгы үз көчендә калды. Һичбер ризасызлык итүче булмады. Митрополит тарафыннан кылынган бу гамәл бөтен Русия руханилары тарафыннан котланды. Аны Урдадан кайтканда хөрмәтләп каршы алдылар.

Үтерелгән кенәз Александр улы Ярослав Пронский Сарайга баргач, Жанибәк хан аңа кенәзлек ярлыгы ихсан кылды (бүләк

итте), кенәзне хан сараеның зур түрәләреннән булган Киндек белән озаттырды.

1347 елда Дәште Кыпчак хөкүмәте, бер сәбәп табып, Тимер исемле гаскәр башлыгы житәкчелегендә Алексин шәһәре өстенә чирү жиберде. Тимер, сугышып алганнан соң, шәһәрне яндырды, күп ганимәт малы (трофей) алып, Сарайга кайтып китте.

Мәскәү кенәзе Симеон вафат булганнан соң, Иван Калита белән Симеоннан күп җәфа һәм золымнар күргән Новгород халкы мондый гамәл кылды: ул, Симеонның улларына кенәзлек бирелмәсен, бәлки бу титул Суздаль кенәзе Константинга ихсан ителсен дип, Жанибәк ханга Судаков исемле бер зат житәкчелегендә илче һәйәте (комиссиясе) жиберде. Ләкин хан боларның сүзләрен игътибарга алмады, Симеон белән бертуган Иванга ярлык биреп, кенәз итеп куйды.

1353 елда Новгород кенәзе Константин вафат булганның соңында Жанибәк хан моның улы Андрейны, ярлык биреп, Нижний Новгород, Городище, Суздаль вилаятьләренә кенәз итеп билгеләде.

1354 елда Глеб улы Федор зур гаскәр җыеп Муром шәһәре өстенә килде һәм, Муромда кенәзлек итүче Юрий Ярослав улын куып жибереп, үзен кенәз дип игълан итте. Юрийдан наразый булган Муром халкы моңа шатланды, ярлык алыр өчен Федорны Урдага хан хәзрәтләренә жиберде. Федорның китүен ишетеп, Юрий үзенең гаскәрләрен җыйды, яңадан Муромга кереп утырды, ләкин бу турыда Жанибәккә хәбәр бирү тиеш булганлыктан, ул да Сарайга юлланды. Федор белән Юрий хан хозурында хөкемгә тартылдылар. Жанибәк хан Муром кенәзлеген Федорга тиешле табып, ярлык бирде һәм Юрийны Федорга тапшырды. Юрий аягы-кулы богаулы хәлдә Федорның төрмәсендә үлде.

Тверьдә бер-берсенә якын кардәшләр Василий Михаил улы белән Всеволод Александр улы Холмский дигән кенәзләр үзара дөгъвалашалар иде. Митрополит Алексий Владимир шәһәренә килгәч, болар икесе дә аның хозурында хөкемгә тартылдылар. Ләкин болар арасындагы дөгъваны хөкем итәргә митрополитның гына көче житмәгәнлектән, бергәләп Урдага — хан хәзрәтләре хозурына киттеләр (1357). Жанибәкнең тырышлыгы белән Тверь кенәзлеге Василийга бирелде. Всеволод үзе дә Василий кулына тапшырылды.

1357 елда казый Мөхетдин әл-Бәрдиҗый дигән бер мәҗлүм зат Сарай шәһәренә килеп, Азәрбайҗан мәмләкәтендә хөкем сөргән Малик Әшрәфтән Жанибәк ханга шикаять итте, аның халыкны җәберләп мал җыюын бик тәэсирле итеп сөйләде. Шуннан соң хан хәзрәтләре, гаскәр җыеп, Малик Әшрәф өстенә яу чапты. Дербенд һәм Ширванны кичкәннән соң, Жанибәк Тәһран елгасы буенда Әшрәф чирүе белән очрашты. Зур сугыш булып, Әшрәф чирүе туздырылды. Әшрәф үзе әсир төште һәм хан хозурына китерелде. Хан хәзрәтләре Әшрәфне гафу итеп

Сарайга алып кайтмакчы иде, ләкин Азәрбайжанның олуг адәм-нәре болай диделәр: «Әгәр дә Малик Әшрәф сәламәт калса, бу тараф халкына һич рәхәтлек булмас, аның яңадан әйләнәп кайтуыннан һәркем куркып торыр». Бу сүзләр үтерүгә ишарә булганлыктан, хан әмере белән Малик Әшрәфнең жаны кыелды. Моны ишеткәч, Тәбриз халкы шөкер намазлары укыды.

Жанибәк хан шул сәфәрәндә Тәбриз шәһәрәнә кереп, хөкүмәт сараена төште, шунда бер кич кунып, иртәнгә намазны жәмәгать белән Гали шаһ мәчетәндә укыды. Малик Әшрәфнең бөтен хәзинәсен кулга төшереп, гаскәрәнә бүлеп бирде, ә 400 дөя авырлыгындагы иң яхшы өлешне Сарай шәһәрәнә кайтарды.

50 мең атлы гаскәре белән улы Бирдебәкне Тәбриздә калдырып, Жанибәк үзе дә Сарайга юл алды. Үзе белән Малик Әшрәфнең Тимер Таш исемле улын һәм Солтан Бәхет исемле кызын да алып китте. Тәбриз халкы Бирдебәкне хөкемдар итеп куйды һәм шул уңай белән бәйрәмнәр ясады.

Хан хәзрәтләре шушы сәфәрәннән кайткан вакытта авыр хәстәләндә. Яшәвеннән өметен өзүе сәбәпле улы Бирдебәккә хәбәр жибәртте. Улы Бирдебәкне тәхет варисы итеп, халыкка күп нәсыйхәтләр биргәннән соң Сарайга кайтып вафат булды. Бирдебәк Сарайга житкән вакытта хан хәзрәтләре үлгән иде инде. Урыс тарихчыларының: «Жанибәк хан улы Бирдебәк тарафыннан үтерелде һәм моның сәбәпчесе Таулы би исемле бер зат иде»,— диюләре нигезсез булса кирәк.

Жанибәк хан һәртөрле халыклар, бигрәк тә урыс һәм христианнар өчен гаять мәрхәмәтле бер падишаһ иде. Үзе олуг галимнәрдән булган сәед Шәриф ибне Габделхәмидтән тәрбия алган иде. Шәригать мәсьәләсендә бик нык булып, галимнәрне, сәяхәтчеләрне, күрешергә килүчеләрне хөрмәт иттерде. Ифрат динле, гадел, дәрвиш сыйфатлы, хәерле фикер йөртүче, тугры зат булды. Тәфтәзани «Шәрхе тәлхис» («Кыскача аңлатма») исемле әсәрән моңа бүләк иткән һәм әсәрнең башында аның исемән телгә алган иде. «Шәрхе тәлхис» китабын укып таныш булган кешеләр Жанибәк ханның гадәттән тыш бөөк, галижәнап бер Ислам падишаһы икәнәнә ышанырлар һәм бу мәмлөкәт мәселманның горурлыгы булуына шикләнмәсләр.

Жанибәк хан 1357 елда вафат булып, Сарай шәһәрәндә жирләнде.

МАМАЙ МИРЗА

Жанибәк вафат булу белән Алтын Урдада бөөк бер фетнә дәвере башланды. Чыңгыз тәртипләре никадәр каты һәм яшәү рәвешенә кулай булса да, жәнабе Алланың үзенә генә мәгълүм булган сәбәпләр аркасында хөкүмәтләр өстенә кайбер вакыт кисәктән килгән фалиж (паралич) хәстәсенә охшаган бер афәт килә. Алтын Урда белән дә шулай булды. Урыс тарихчыларының сүзләренә ышансак, Жанибәк хан үзе дә шушы фетнә корбаны буларак дөньядан кичкән. Ничек кенә булса да, Жанибәк вафатыннан соң аның улы Бирдебәк Дәште Кыпчак төхетенә чыкты. Ләкин галижәнап, мәрхәмәт иясә атасыннан аермалы буларак, Бирдебәк хан каты күңелле, залим, алдын-артын уйламый торган кеше иде: ул үзенә 12 ләп туганын үтертте. Ләкин төхеттә үзе дә озак утыра алмыйча, 1360 елдагы бер фетнәдә шәһид булды.

Бирдебәк вафат булганнан соң Бату нәселеннән хан булырлык кеше калмады. Тәртип һәм рәт бетеп, һәр тарафта булган түрәләр үзләре теләгән шаһзадәләргә хан игълан итеп, шулар исемнән бер-берсе белән сугышалар, көчлөп Сарайга керәләр, үтерешеп торалар иде. 1360 тан 1380 елга кадәр 20 ел вакыт эчендә Сарайда 14 хан алышынды. Бу ханнарның исемнәре бары тик суктырылган төңкөләреннән генә мәгълүм. Шулар сәбәпле Алтын Урда күп өлешләргә аерылды. Шуларның берсендә Мамай мирза тырышлыгы белән куелган Габдулла хан хөкүмәт сөрдә. Әмма төп хөкемдар Мамай үзе иде.

Мамай — төмән (ун мең) башлыгы булып, фетнә вакытларында күп гайрәт күрсәткән бер заттыр. Бирдебәк ханның кызын алганлыктан, ул мәрхүм ханның кияве иде.

Мөрид хан исемле берәү Мәскәү кенәзлеген дөгъва кылып Сарайга килгән Дмитрийны, ярлык биреп, Владимирга кенәз итеп билгеләнде. Мамай мирза исә Габдулла хан исемнән

шул ук Дмитрийга великий кенәз дәрәжәсе белән икенче ярлык жибәрде. Мөрид хан, моны ишеткәч, Владимир кенәзлегә өчен ярлык белән Дмитрий Суздальский исемле икенче берәүне билгеләде. Кыскасы, моның кебек тәртипсез һәм башбаштак эшләр бик күп булды, халык ханның кем икәннән дә белмичә аптырашта кала иде. Урыс кенәзләре Алтын Урданың бетәчәге һәм ханнар кул астыннан котылу турында хыяллана башладылар.

Дәште Кыпчактагы башбаштаклык, хөкүмәтнең көннән-көн хәлсезләнә баруыннан файдаланып, урыс кенәзләре аның

төрле олысларына, вилаятьләренә һөжүмнәрен ешайтып җибәрделәр. 1370 елда Дмитрий Константин улы үзенә мөттәфиклары (союзниклары) белән Болгарга яу чапты. Хөкемдарлары Асан (Хәсән) иде. Ләкин болгарлар, сугышмыйча, бүлөкләр белән каршы чыктылар. 1376 елда Мәскәүнең олуг кенәзе Болгар вилаятенә яңадан гаскәр җибәрде. Бу чирү иң элек Казан шәһәрен камап алды. Казанлылар каршы торып карасалар да, җиңелергә дучар булдылар, 5 мең сум мәсьраф (контрибуция) түләделәр. Моннан әүвәл, 1374 елда, новгородлылар Мамай илчеләрен һәм яннарында булган 1,5 мең сакчы гаскәрен сәбәпсез үтерделәр, баш илче Сары Аиканы беркадәр иптәшләре белән кулга алдылар. Болар зинданнан качып чыгып сугыштылар, ләкин барысы да һәлак булды.

Мамай да кул кушырып утырырга теләмәде. Мордваларның димләве, юл күрсәтүе белән Мамай тарафыннан Гарәпшаһ исемле бер гаскәр башлыгы 1377 елда Мәскәү кенәзенә һөжүм итте. Ләкин, урыс гаскәре качу сәбәпле, Гарәпшаһ Нижгородка килеп аны яндырды. Дәште Кыпчак гаскәре кайтып киткәннән соң урыслар мордваларга һөжүм итеп, зур зарар китерделәр, үтерделәр һәм әсир алдылар, аякларынан өстерәделәр, яндырдылар.

Моңың үчен алу өчен Мамай мирза Бегич исемле баһадирын Мәскәү кенәзе Дмитрий өстенә җибәрсә дә, Рязань җирендә, Вожа суы буенда бу гаскәр җиңелде, су аркылы кире чыккан вакытта күп яугирләре батып үлдә (11 август, 1378 ел).

Мамай мирза Вожа сугышының үчен алырга бик теләсә дә, илдәге фетнә, гаскәрнең гадәттән тыш таркаулыгы моңа мөмкинлек бирмәде. Шуннан соң ул чиркәс, әрмән, җәнүизләрдән (генуэзцы) ялланган гаскәр төзәргә һәм Литва кенәзе Ягайло белән берлек корырга мәҗбүр булды. Мамай 1380 елда ялланган гаскәре белән Иделне кичте, 1 сентябрьдә Ягайло чирүе белән кушылырга өметләнеп хәрәкәт итте. Урыс халкы, Мәскәү кенәзе Дмитрий зур куркуга төште. Ватанны, милләтне, динне саклау өчен бар халыкка, кенәزلәргә оран салынды. Руханилар да бу эштә алда йөрделәр. Нәтижәдә бер-берсе белән сугышып торган кенәزلәрнең күбесе бергә җыелды. Туплану һәм сүз берлегә аркасында Коломна шәһәрендә 15 августта 150 мең гаскәр җыелды. Гаскәрләр: «Җаныбызны бирәбез, ватан һәм динебезне бирмибез!»—дип кычкырышалар, халык моны күреп елаша иде. Урыс халкы, руханилар төреләрен алып чыгып, хатын-кызлар, бала-чагалар, Дмитрий гаскәрен елашып, кыямәт галәмәте кебек сурәттә озатып калдылар.

Ягайло чирүе Мамай янына 1 сентябрьдә килеп җитешә алмады. Урыслар 8—9 сентябрь төнендә Дон суын кичтеләр,

Дон ярындагы Непрядва елгасы буена урнаштылар, гаскәрләре 10 чакрымга жәелде. 8 сентябрьдә сәгать көндөзгә 12 дө мәшһүр Куликово сугышы башланды. Башта Урда гаскәре өстен булды. Хәтта бервакыт урыс гаскәре белән Дон елгасы арасынан юлларын кисәр вакыт житте. Урысларның жәяүле чирүләре чабылган үлән төсле авып тора иде. Ләкин кенәз Дмитрий хәлиткеч мизгелдә посуга куйган гаскәрен сугышка кертте. Зәгыйфьләнган рәтләргә көч керде, урыслар бердәм һөжүмгә ташланды. Ялланган Мамай гаскәре, дошманга яңа ярдәм килгән дип уйлап, аптырап калды, аннары качарга ук кереште. Урыслар беркадәр куып карасалар да, үз хәлләре хәл булганлыктан, тиздән кире кайттылар.

Тарихта тиндәше булмаган бу сугышта ике яктан 200 мең жан башын салды. Хисапсыз боярлар, кенәзләр корбан ителде, адәм каны 10 чакрымнарга кадәр елга булып акты. Дмитрийга шушы жиңү мөнәсәбәте белән «Донской» титулы бирделәр. Әлегә сугыш урынында Русия хөкүмәте тарафыннан 1848 елда һәйкәл салынды.

Ләкин Мамай мирза өметен өзмәде. Ул саф «татарлар»дан гына гаскәр җыеп килеп, Мәскәүгә яңа бер һөжүм оештыру хыялында иде. Шул вакыт мирза Сарайда ханлык төхетенә Туктамышның чыгуын һәм барлык түрәләрдән бигать (хакимиятен тану) алуын ишетте. Туктамышның җибәргән кешесенә Мамай бигать бирмәде. Инде Урда гаскәре Мамайның үзенә каршы чыкты. Мәшһүр Калка елгасы буенда Туктамыш белән Мамай бик каты сугыштылар. Бөтен баһадирларын, гаскәрен югалтып, Мамай мирза хатыннарын, балаларын, хәзинәсен алып, Крым вилаятендәге Кәфа (Феодосия) шәһәренә качты.

Мамай алдан күрүчән, гакиллы, ифрат дәрәҗәдә гайрәтле һәм баһадир бер зат иде. Ләкин тәкъдире шундый булгандыр, эшләре уңмады. Дөньяда бәхет һәм бәхетсезлек дигән нәрсәләрнең булуында шик юк. Әгәр Мамай өчен бәхетсезлек вакыты җитмәгән булса иде, Дмитрий гаскәре Дон суына җиткәнче Ягайло гаскәре белән кушылып өлгергән булыр иде. Хәлбуки, шушы сугыш булган көнне Ягайло чирүе 30, күп булса, 40 чакрым кадәр килеп җитми калды. Әгәр дә сугыш бер көнгә соңга калган булса, табигый, ике гаскәр берләшчәк иде. Моңысы инде Дмитрий бәхете булды. Мамай мирза, Ягайло килеп җитмәсә дә, Дмитрий гаскәренең бөтен куәтен бетереп, юлларын өзәргә нәүбәт җиткәннән соң, посудан чыккан гаскәргә тагын ярты гына сәгать гайрәт күрсәткән булса да, ихтимал ки, жиңгән булыр иде. Бу сугышта Мамай гаскәренең жиңелүенә сәбәп ялланып килгән җәнүизләр һәм өрмәннәр булдылар. Бо-

лар акча өчен генә килгәнлектән, татар гаскәренең жиңелүенә сәбәп булдылар.

Мәскәү кенәзлегенә Куликово сугышыннан алган файда-сы — татар гаскәренең жиңелүен, урыс гаскәренең жиңүен күрү сәгатеннән гыйбарәт булды. Юкса Дмитрий шушы сугышта иң олуг кенәзләрен югалтты, гаскәренең күп өлеше харап булды, ватаны һаман да Алтын Урда кул астында калды, кенәз булып өчен һаман да Сарайдан ярлык барып алу тиеш булды. Мамай таләп иткән кадәр салымны Алтын Урдага илтәп тапшыру хөкөме асылда өвәлгә көчәндә калды. Шунның өчен сугышның нәтижәсе Мәскәү уйлаган дәрәжәдә булмады. Фәкать хәзерге көндә генә Мәскәү кенәзенең Мамай мирзаны жиңүе гадәттан тыш вакыйга буларак кабул ителә.

Кәфа жәнүизләре башта Мамайны хөрмәтләп кабул итсәләр дә, соңыннан хыянәт итәп, үзен һәм барлык иярченнәрен үтерделәр, хәзинәсен үз араларында бүлештеләр. Бу вакыйга 1380 елда булды. Ошбу каһарманның соңгы көне шул рәвешчә төмам булды.

ТУКТАМЫШ ХАН

Жужи нәселеннән булган Туктамыш хан Урдадагы фетнә вакытында Сарайдан качып китеп, Сәмәрканд шәһәренә барды да Тимерләнк (Аксак Тимер) хозурында беркадәр вакыт кунак сыйфатында торды. Соңыннан Жужи хан тоқымы өлешендә булган Ак Урдада Сыгнак шәһәрен алып, үзен Насретдин Баһадир хан исеме белән Ак Урда хөкемдары дип игълан итте. Куликово сугышында Мамай мирзаның жиңелү хәбәрен ишеткәч, Тимерләнк ярдәме белән Алтын Урдага кереп, мөстәкыйль хан булды. Шуннан соң Туктамыш Ак Хужа исемле бер түрәсен 700 кешелек гаскәр белән Мәскәү кенәзенә жибәрде, урыс кенәзләренең хан белән күрешергә килүләрен таләп итте. Ләкин Ак Хужа куркып Сарайга кайтты. Моңа Мәскәү олы кенәзе Дмитрий Донской бик шатланды һәм Урданың көче бетүенә юрады.

Туктамыш хан Дмитрийны «акылга утырту» өчен үзе сәфәр итәргә карар бирде. 1382 елда ул гаскәре белән юлга чыкты. Нижегород һәм Рязань кенәзләре, котлары алынып, ханга яруга тырыштылар. Дмитрий Туктамышның хәрәкәтен ишетте. Әмма Куликово кырында бөтен гаскәре харап булганлыктан, аның каршы торырга көче юк иде. Шуңа күрә ул, гаскәр жыю сылтавы белән, бөтен гаиләсен алып, Мәскәүдән чыгып качты. Туктамыш Серпухов шәһәрен алганнан соң Мәскәүдә зур фетнә купты. Шәһәрне ташлап чыгучылар күп булды. Бу вакыт мондагы ачлык, елаш, гауга, тәртипсезлек һәм башбаштаклык аңлатып булмас дәрәжәдә иде.

23 августта Урда гаскәренең бер өлеше Мәскәү янында күренде. Икенче көнне Туктамыш хан үзе дә килеп җитте. Мәнә сугыш башланды, ул каты сурәттә берничә көн дәвам итте. 26 августта ханның баһадирлары, шулай ук Нижегород кенәзе Дмитрий уллары, Мәскәү кенәзе Дмитрийның каенишләре кама-

Туктамыш хан

лучыларга сугышны туктатырга, ханны ипи-тоз белән каршы алырга өндәделәр. Мәскәү халкы капканы ачты, гаскәрләр һәм руханилар, каршы чыгып, хан хәзрәтләрен каршы алдылар.

Урыс тарихчыларының риваятьләренә караганда, капкалар ачылу белән Урда гаскәре шәһәргә һөжүм итеп керде, һәр жирдә үтерү, яндыру, талаулар башланды, хәтта чиркәү белән монастырь маллары да тартып алынды. Тик бу хәбәргә тулысынча ышанырга ярамый. Татар ханнарында бу рәвешле золым итү зур гаеп санала, аның өстенә шәригать тарафыннан тыела иде. Туктамыш кебек каһарман, галиҗәнап бер Ислам падиша-

һының болай алдап, түбәнлектә төшүе мөмкин түгел. Биредә төп гаеп, үгет-нәсыйхәткә карамыйча, үжәтлек күрсәткән һәм каршы торырга маташкан шәһәр халкының үзендә булырга тиеш. Болай булганда үтерү һәм талау булачагы табиғыйдыр.

Мәскәүне кулга төшергәннән соң Туктамыш хан гаскәре Владимир, Переяславль, Юрьев кебек шәһәрләрне алды, ә Тверь кенәзенә, Урда гаскәренә ихтирам күрсәткәнә, ханга зур бүләкләр жибергәнә өчен, ярлык бирелде. Моннан соң Туктамыш хан бөтен чирүе белән Урдага кайтып китте.

Дәште Кыпчак гаскәре киткәннән соң Мәскәү кенәзе Дмитрий Донской, качкан жиреннән чыгып, Мәскәүгә кайтты. Шәһәрнең күп җире яндырылган, ватылган, фәкәть Кремль һәм андагы манара гына исән калган иде. Моңы күреп кенәз «аһ» итте, мәетләрне күмдерергә һәм шәһәрне төзәттерергә кереште.

Куликово сугышында җиңүләрен урыслар үзләренең руханиларының мөҗизаларынан һәм изгеләренең бәйрәм көннәренә туры килүеннән күрәләр. Ләкин әлегә Мәскәү бәләсә бары тик Куликово сугышының нәтижәсә булды. Әгәр дә Дмитрий Мамай тарафыннан куелган солых шартларын кабул иткән булса, ихтимал ки, бу мәмлөкәттә Туктамыш ханның исеме дә ишетелмәс иде. Инде Мамайга тиячәк даньны урыс кенәزلәре Туктамыш ханга илтеп тапшырырга мәҗбүр булдылар. Өстәвенә Мәскәү шәһәре харап булды. Урыс гаскәренең күңелләренә җирләшкән гайрәт шул көнгә сугыш аркасында төмам бетте. Кыскасы, Мәскәү вакыйгасыннан соң урыслар тулысынча Алтын Урда куластына керделәр. Куликово сугышы үзенең әһәмиятен югалтты.

Мәскәү кенәзлегенең бу рәвештә зәгыйфьләнүен күреп, Тверь кенәзе Михаил, Владимир һәм Нижегород кенәзлекләрен сорар өчен, Туктамыш хан хезмәтенә улы Александрны Урдага жиберде. Моңы ишеткәч, Дмитрий Донской да үзенең боярлары белән улы Василийны күп бүләкләр белән Сарайга озатты (1383). Шуңа ук елның җәендә хан тарафыннан Мәскәүгә Карача мирза килде. Дмитрий моңа бик шатланды. Шуңа вакытларда Нижегород кенәзе Дмитрий вафат булгач, Туктамыш хан кенәзлек ярлыгын аның өлкән туганы Бориска бирде.

1385 елда озын мажаралар сәбәпле Туктамыш хан Тәбризгә 100 меңлә гаскәр белән яу чапты, шәһәргә җиңүче сыйфатында керде, ләкин дошманы Солтан Әхмәд Багдад шәһәренә качып өлгерде. Шушы Тәбриз вакыйгасын сылтау итеп, Тимурлән Туктамыш ханга сугыш игълан итте. Боларның хәрби дөгъвалары озак елларга сузылды, ике хөкемдар күп мәртәбәләр сугыштылар. Нәкъ шушы чорларда Мәскәүдә 39 яшендә (1389) Дмитрий Донской вафат булды. Кенәз итеп улы Василий билгеләнде.

Василий, гадёт буенча, Урдага барды, ханның илтифатына лаек булды. Аңа, үзенең үтенүе буенча, Мәскәү кенәзлегенең киңәюенә һәм көчәюенә сәбәп булган өстенлекләр бирелде. Василий зур мәрхәмәтләргә ирешеп Мәскәүгә кайтып китте. Урыс халкы моңа бик шатланды. Василийның Сарайга барып, зур өстенлекләр алуының төп сәбәбе Тимерләнк иде. Ул шул араларда Дәште Кыпчакка һөжүм итәргә хәзерләнгәнлектән, Туктамыш ике ут арасында калудан нык шикләнде, кенәзнең һәрбер сораган нәрсәсен бирергә мәжбүр булды.

Туктамыш белән Тимерләнк арасындагы хәлиткеч сугыш 1395 елда Терек елгасы буенда булды. Биредә адәм каны елгалар булып акты, диләр. Өч тәүлек тоташ сугышканнан соң Туктамыш хан жиңелеп, качарга мәжбүр булды. Моннан соң Тимерләнк явы, Дәште Кыпчак өстенә ябырылып, үтерергә, таларга, яндырырга кереште. Мәдәниятле ил адәм үлөксәсе белән тулды. Хисапсыз әсирләр алынды. Русия мөселманның бабалары Тимерләнктән күргән кебек фаҗигане башка һичкемнән күрмәгәннәрдер. Бөек Дәште Кыпчак мәмләкәте харап булуның, иксез-чиксез Русия дәүләте мәйданга чыгуның сәбәбе — Тимерләнк булды.

Сарай, Хажитархан (Әстерхан) шәһەرләре, гомумән, Дәште Кыпчак җир белән тигезләнгәннән соң урыслар иркен сулыш алды, 12 ел чамасы вакыт рәхәтлек һәм иминлек белән гомер сөрдә. Ара-тирә Урда халкы хөкүмәтне тергезгәлсә дә, араларында тынычлык булмады. Мәскәү кенәзе ханнар янына үзе бару түгел, кеше дә җибәрми иде. Ясак түләү, Урда хөкемдарларына ихтирам, түбәнчелекле караш төмам бетте.

Тимерләнк кайтып киткәннән соң Туктамыш качкан җиреннән чыгып, гаскәрен җыйды, Сарай шәһәренә кайтып, аны торгызды, үзенең бөек хан икәнән тирә-як халыкларына игълан итте. Ләкин аңа көтмәгәндә Тимер Котлык дигән икенче хан һөжүм итте. Көчә азлыктан, Туктамыш гаиләсе, хәзинәсен алып качты, Литва кенәзе Витовтка, Киев шәһәренә барып сыгынды, аннан үзенең хөкүмәтен кире кайтарып алырга ярдәм сорады. Моңың бәрабәренә Витовтка Мәскәү кенәзлеген бирәчәк булды. Витовт Тимер Котлыкка яу чабарга карар бирде. Ләкин 1399 елгы сугышта Витовт белән Туктамыш гаскәре тармар ителде.

Туктамыш хан омтылышлы-дәртле, гайрәтле, алдан күреп эш йөртүчән бер падишаһ иде. Әмма Тимерләнк вакыйгасыннан соң ул үзенең бәйсезлеген, ханлыгын югалтты. Витовт — Тимер Котлык сугышларыннан соң иске хөкүмәтен кайтару тырышлыгы белән сахраларда гомер кичерде, кайвакытларда Сарайда һәм Алтын Урдада хөкүмәт сөргән ханнар белән сугышып кара-

ды. Ләкин максатына ирешә алмады. Ниһаять, Урдада хөкүмәт сөргән Шадибәк ханның Идегәй мирза командасында булган гаскәре белән Төмән янында сугышты һәм бер бөрелештә Идегәй тарафыннан үтерелде (1404 яки 1407 елда).

Туктамыш ханның Жәләлетдин, Хәбәр Бирде, Кибәк, Кәрим Бирде, Искәндәр, Әбү-Сәгыйд, Күчек, Кадыйр Бирде исемле уллары бар иде. Боларның кайберләре Сарайдагы фетнәләр вакытында ханлык тәхетенә чыккаладылар һәм акчалар суктырдылар. Жәләлетдин Русиягә качкан иде. Соңрак Сарайдагы фетнә аркасында 1411 елда тәхеткә чыкты, 14 ай хан булып утырды. Ләкин Мәскәү кенәзе Василий бүлөкләр алып Сарайга килгәндә, Жәләлетдин үзенә туганы Кәрим Бирде тарафыннан үтерелгән иде. Василий яңа хан Кәрим Бирдегә керде һәм бүлөкләрен аңа тапшырды. Моннан соңгы балаларының кайберләре ханлык тәхетенә чыксалар да, бер-берсен үтереп бетерделәр.

ИДЕГӘЙ МИРЗА

Мангыт кабиләсеннән булган бу зат хәйләкәр, кыю, гайрәтле бер кеше булып, Алтын Урда хөкүмәтендә Мамай мирза чорында ук йогынтылы урын алган иде. Моның кыз кардәше Тимер Котлык хан никахында булды. Баштарак Туктамыш ханның нөгәре (дружинник) иде, аннары әмиренә әйләнде. Ниндидер сәбәп аркасында Идегәй Туктамышның ачуына юлыкты, аның үтөртүеннән куркып, Сәмәркандка Тимерләнк янына качты. Ниять, 1391 елда Тимерләнкне котыртып, Дәште Кыпчак өстенә алып килде.

Туктамыш хан гаскәренә бер өлешә Идегәй мирза кабиләсеннән иде. Аларга Идегәй тарафыннан кеше җибәрелеп, сугыш башлану белән Туктамыш гаскәрен ташлап китәргә күрсәтмә бирелде. Тимерләнк белән Туктамыш арасында сугышның иң кызган вакытында мангытлылар ханнарына хыянәт иттеләр. Туктамыш хан җиңелеп качарга мәҗбүр булды. Тимерләнк Иделнең көнчыгыш тарафын төмам талады, 5 мең яшь кыз һәм егетне әсир алып, гаскәрләренә бүлеп бирде. Мөслимәләргә җария урынына файдаландылар.

Тимерләнк гаскәрендә Туктамыштан куркып качкан Тимер Котлык, Күнгә угълан дигән шаһзадәләр бар иде. Идегәй мирза, Туктамыш ханның җиңелүенә минем кабиләм сәбәп булды, ул җае чыгу белән аннан үч алып, шуңа күрә кавемемне сиңа алып килим, сиңа гомер буе хезмәт итәрбез, дип Тимерләнктән үзенең келәргә алып килергә рөхсәт сорады. Тимерләнк рөхсәт биргәч, Идегәй, угланнарның берсе белән үз кабиләсе тарафына китте, ләкин кире кайтмады. Шулай итеп, Идегәй Тимерләнк көче белән Туктамыш ханнан үч алды һәм әмирнең үзен дә алдады. Шуннан соң Тимер Котлык та Тимерләнк рөхсәте белән бер тарафка юл алды, ләкин шулай ук кире әйләнеп кайтмады. Тимерләнк, Идегәйнең кайтуыннан өмет өзеп, үзенең Сәмәркандына сәфәр итте.

Идегәй мирза өлөгә Тимер Котлыкны хан итеп, Туктамыш белән берничә мәртәбә сугышты, ләкин гел җиңелә килде.

Унбишенче мәртәбә сугышканнан соң Идегәй тәмам югалып, кайда икәне дә беленми торды. Туктамыш хан Идегәйнең хәлен тикшереп торган вакытта Кавказ тарафыннан яңадан Тимерләнк һөжүм итте. Терек суы буендагы зур сугышта Туктамыш хан гаскәре тар-мар ителде. Аксак Тимер кайтып киткәннән соң Туктамыш хан Сарай шәһәрән төзекләндереп, үзен хан дип игълан итсә дә, тәхеттә озак утыра алмады. Кинәттән Тимер Котлык хан исеменнән аңа Идегәй мирза һөжүм итте. Туктамыш хан Литвадагы Киев шәһәрәнә качты.

Идегәй Тимер Котлык хан исеменнән Литва кенәзе Витовттан үзенең дошманы булган Туктамыш ханны бирүен таләп итте.

Витовт үзенен көченә, янында Туктамыштай баһадир булуына ышанып, Идегәй таләбеннән баш тартты, үзенен Алтын Урда төхетен дөгъвалавын белдерде. Көчле сугыш купты. Башта Витовт гаскәре өстенлек алды, ләкин тиздән Тимер Котлык саклык чирүе белән Витовтның артына төште. Тигез жирдә Витовт туплары тиешле дәрәжәдә эшләмәделәр, кенәз гаскәре жиңелеп, качарга кереште. Моңы күргәч, Туктамыш хан да бер тарафка юл алды. Идегәй гаскәрләре Витовт гаскәренен йөкләрен ганимәт малы итеп алды, кенәзне 500 чакрым жирдә булган Киев шәһәренә кадәр куды.

Тимер Котлык вафат булганнан соң (1400) Идегәй аның урынына моның кардәше Шадибәкне, аннары кардәше Фулад бәкне, шуннан соң моның тумасы Тимерне хан итеп күтәрде. Бу довердә Алтын Урда ханнарының шулай еш алмашынып торынан урыслар күзендә Урданың элекке дәрәжәсә беткән, кенәзләр Сарайдан килгән фәрманнарға илтифат итми башлаганнар иде. Идегәй мирза бу хәлне күтәрә алмады. Моңа бер чара күрү теләге белән ул Мәскәүгә сәфәр итәргә карар бирде. 1408 елда Фулад Тимерне төхеткә күтәргәннән соң, Идегәй Мәскәүгә таба юл алды. Мәскәү Кенәзе Василий моңы ишетеп, гаскәр хәзерләсә дә, хатыны һәм балаларын алып, Костромага чыгып качты. Мәскәү халкы гаять куркышты. Мондый жай килгәннән файдаланып, угрылар һәм жинаятьчеләр Мәскәүне таларга керештеләр, посадны яндырдылар. Идегәй мирза Переяславль, Ростов, Дмитриев, Серпухов кебек шәһәрләргә алды, 30 ноябрьдә Мәскәүгә килеп житте.

Идегәй кышны Коломна шәһәрендә уздырырга, ә Мәскәүне ачыктырып алырга карар бирде. Ләкин беркадәр вакыттан соң Идегәй мәскәүлеләргә солых төкәдим итте. Мәскәү халкы моңа чиксез шатланды, солых шартларын һич кичекмәстән кабул итте, 3 мең сум акча түләде. Мирза 21 декабрьдә Урдага кайтып китте, чөнки, урыс тарихчыларының язуынча, бу вакытта Сарайга шаһзадәләреннән берсе һөжүм иткән иде.

Урдага кайтып барганда Идегәй мирза кенәз Василийга хат жиберде. Бу хатта ул кенәзләреннән Урдага буйсынган халыкларны кыерсытуларына, Туктамыш балаларын үзләрендә сыендыруларына, ханнарға илтифат белдермәүләренә, тиешле ясакны түләмәүләренә каты шелтә белдерде, элекке мөнәсәбәтләргә яңарту тиешлеген таләп итте (1409). Ләкин бу вакытта Василий Урдада яңа фетнә купканын ишеткән иде, шуңа күрә Идегәй таләбе буенча гамәл кылырга тиеш тапмады.

Ул арада Тимер Котлык улы Тимер хан Сарайга һөжүм итеп, Фулад хан белән Идегәй мирзаны качарга мәжбүр итте. Күп төтмәдә, Туктамыш хан улы Жәләлетдин Сарайга килеп, Тимер ханның үзен төхеттән куып төшерде (1411). Фулад белән Идегәй Кара диңгез олысына качтылар һәм аны, Урдадан бөтенләй аерып, мөстәкыйль ханлык ясадылар. Кырым ханлыгының башы шул вакыттан хисаплана да инде.

1416 елда Идегәй Литва кенәзе Витовт белән сугышып, аны жиңде, бөтен мәмләкәтен харап итте, меңләгән әсир алды. Моннан соң Идегәй мирза Витовтка солых тәкъдим итеп илче жибәрде, аның аркылы кенәзгә кызыл тула белән ябылган өч дөя, 27 ат бүләк итте. Тиздән бу ике хөкемдар солых ясадылар. Идегәйнең болай жиңеп тә, үзенең үк солых тәкъдим итүенең бер сәбәбе бар иде. Бу вакыт Сарай ханы Кәрим Бирде (Туктамыш улы) белән Витовт арасы бозылган иде, шунлыктан Идегәйгә Кәрим Бирдедән үч алырга жай чыкты. Эш шунда ки, Витовт Кәрим Бирдене заманында ханлыктан төшереп, Жужи нәселеннән бөтен кыпчак һәм монгол кенәзе исеме белән Бетсәбул дигән бер шаһзадәне хан итеп күтәргән, ханлык билгесе буларак махсус бүрек һәм тун кидергән иде. Ә Кәрим Бирде Бетсәбул белән сугышып, аны жиңгән һәм әсир алып, башын кискән иде.

Соңрак Идегәй мирза Туктамыш ханның икенче бер улы Кадыйр Бирде белән Идел буенда бик каты сугыштылар. Бу сугышта Кадыйр Бирде үтерелде, ә Идегәй мирзаның гаскәре тар-мар ителде, үзе яраланды. Кадыйр Бирде сугышчылары мирзаны тотып алдылар. Идегәй болардан үлемне кичектерүләрен сорады, төһарәт алып, ике рәкәгать намаз укыды. Шуннан соң аны шәһид иттеләр. Кабере Әстерханның көнчыгыш тарафындадыр. Бу вакыйга 1419 елда булды.

Үзенең вафатыннан 2—3 ел элек ул хатыны, 300 атлы сугышчысы белән Хижазга барып хаж кылган иде. Моның заманындагы ханнар хан исемен генә йөрттеләр, эш йөртү һәм хакимият тулысы белән моның үз ихтыярында булды.

Аллаһы Тәгалә гафу итсен, Идегәй мирза шәхси мәнфәгәте өчен гомуми мәнфәгәтьне корбан итте, Тимерләнкне бу мәмләкәткә алып килеп, Дәште Кыпчак хөкүмәтен харап иттерде, һич вакыт жыелмас рәвештә мәселманнарның жәмгыятьләрен тараттырды, араларында булган мөнәсәбәтләрне өздерде. Хәзерге көндә бу жир мәселманнарының түбән һәм хур булып калуларының бер сәбәпчесе Тимерләнк булса, аның мондый һәлакәтне жиренә житкерүче икенче сәбәпчесе Идегәй мирза булды.

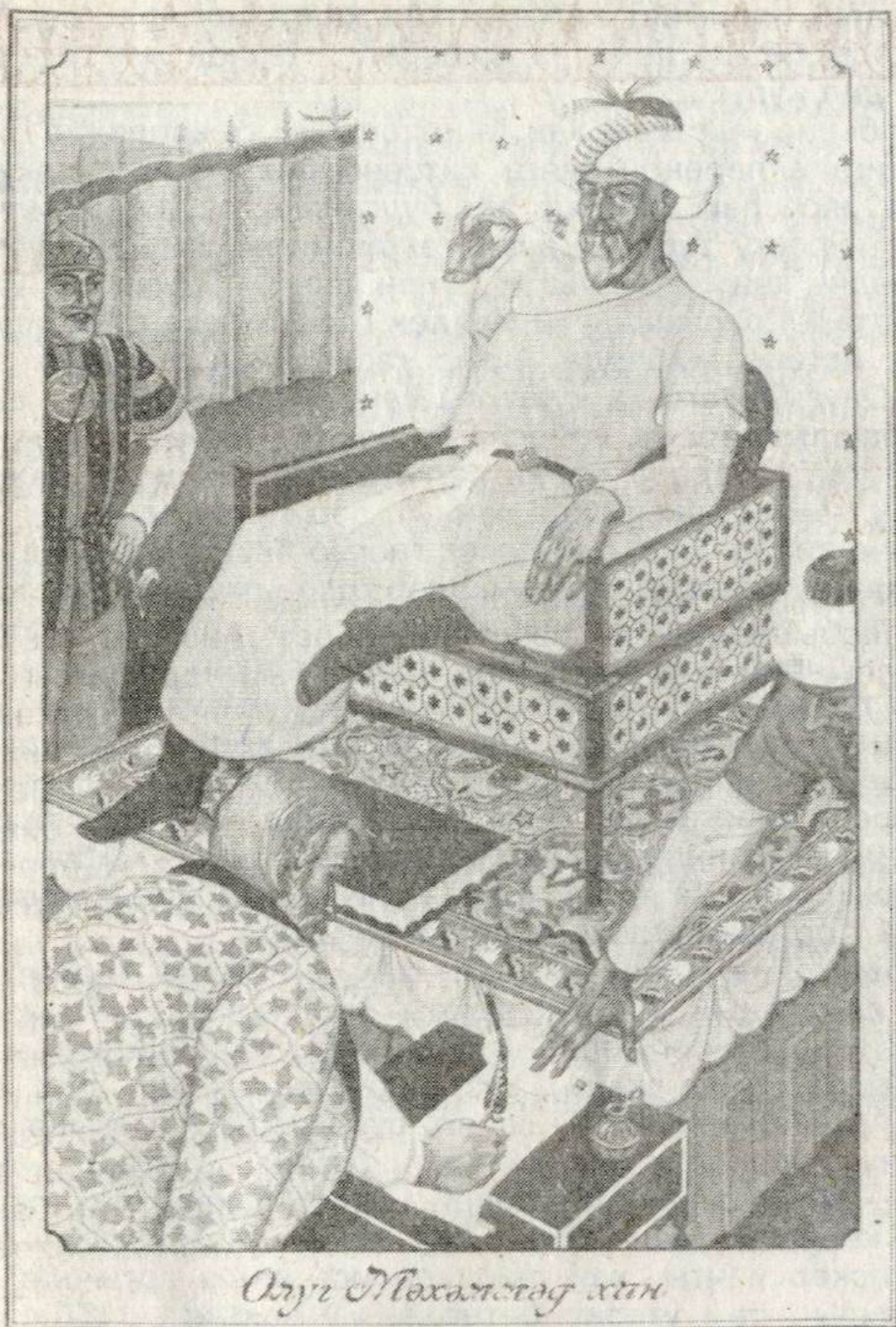
ОЛУГ МӨХӘММӘД ХАН

Олуг Мөхәммәд хан Дәште Кыпчак кына түгел, бәлки Казан хөкемдарларыннан да иң мөшһүрләрәннән. Аның атасы Тимер хан, бабасы Тимер Котлык хан иде. Урыс тарихчысы П. И. Рычков сүзенә караганда, Олуг Мөхәммәд Сарайда булган ханнарның Батудан соң егерменчесе. Тәхеткә 1419 елда чыкты.

1425 елда Мәскәү кенәзе Василий үлгәч, моның улы Василий II кечкенә булу сәбәпле, мәрхүмнең энесе Юрий олуг кенәзлеккә дөгъвалый башлады. Яшь кенәз белән абзасы арасында шушы жирлектә зур низаг калыкты. Вакытлы килешүләрнең нәтижәсе булмагач, дөгъвачылар 1431 елда Сарайга килделәр һәм бәхәснә уңай хәл итү өчен Олуг Мөхәммәдкә мөрәжғәгать иттеләр. Юрий ханның якыннарыннан булган Тәкин мирзаның ярдәменә бик өметләнә иде. Василий ягын куәтләргә исә бер олуг бояр Иван Дмитрий улы алынды. Бу бояр хан якыннарыннан торган бер мәжлескә кереп, кенәзлеккә Василийны тәкъдим итте, ләкин мирзаларның нечкә кылларында уйнап, аларның Тәкин кадәр йогынтысы булмавын, ханның, Тәкин басымы аркасында, Юрийны кенәз итеп куячагын искәртте. Мирзалар моңа бик гарьләнделәр һәм Тәкинне читләштереп, аның тырышлыгын юкка чыгарырга карар бирделәр. Шуннан соң болар Тәкин мирзага басым ясадылар, карышса, үтереләчәген белдерделәр. Василий ягын бигрәк тә Фулад белән Хәйдәр исемле мирзалар куәтләде. Нәтижәдә 1432 елның язында бу бәхәскә нокта куелды: Олуг Мөхәммәд хан олуг кенәз ярлыгын Василийга ихсан кылды. Бу актын рәсмиләштерү өчен Олуг Мөхәммәд Мәскәүгә үзенең Углан исемле вәкилен жиберде. Углан, ханның хокук кәгазен укып, Василийны олуг кенәз тәхетенә утыртты.

Шул вакытларда Урда шаһзадәләренең берсе булган Кече Мөхәммәд абыйсы Олуг Мөхәммәдкә каршы чыкты. Юрий мәсьәләсендә авызы пешкән Тәкин мирза, үч алырга җае чыкканын күреп, Кече Мөхәммәдкә кушылды. Хәрби өстенлеккә ирешә алмыйча, Олуг Мөхәммәд, күпсанлы дошманнары басымы астында Сарайны ташлап чыгарга мәжбүр булды (1437).

Олуг Мөхәммәд хан гаиләсен һәм үзенә ихласлы булган тарафдарларын алып, барлығы 3 меңләп иярченнәре белән (аларның да күпчелеге хатын-кыз һәм бала-чага) Русия хөкүмәте чигенә килде һәм Тула шәһәре тирәсәндөгә, ул вакытта Литва кенәзлегенә буйсынган Белев шәһәренә урнашты. Максаты — хәрби хәлен ныгытып һәм Сарайда калган тарафдарлары белән элемтәгә кереп, үзенә төхетән яңадан кайтарып алу иде. Бу эштә Олуг Мөхәммәд үзенә олуг кенәз ярлыгы алган, һәр жәһәттән кадер-хөрмәт күргән Василий II нәң теләктәшлегенә һәм хәрби ярдәмәнә өмет баглады. Әмма Василий үзенә бәхетенә сәбәп булган һәм аның кулыннан

чикләнмәгән хакимият кабул иткән ханга илтифат һәм ярдәм күрсәтмәде, бәлки, вәкилен җибәрәп: «Безнең җиребездән китсен!»—дип куды.

Бу хәбәрне ишеткәч, хан гадәттән тыш гажәпләнде, барлык кылган игелекләренең заяга китүенә бик көенде, ләкин, үтә солтанәт иясә һәм мәгърур зат булганлыктан, кенәз илчесенә илтифат күрсәтү түгел, җавап та бирмәде. Василий исә Олуг Мөхәммәдне көч белән чыгару өчен үзенең туганнары Шемяка һәм Дмитрий Красныйны 40 меңлек гаскәр белән 3 меңлек хан төркеме өстенә җибәрде. Урыс гаскәренең Белевка килүен белгәч, Олуг Мөхәммәд курыкты һәм, килешү сорап, кенәзнең гаскәр башлыкларына илчесен җибәрде. Әмма Шемяка белән Дмитрий хан гозеренә колак салмадылар, шәһәргә һөҗүм ителәр. Бу һөҗүм вакытында ханның бер кияве дә һәлак булды.

Икенче көнне Олуг Мөхәммәд гаскәр башлыкларына үзенең мирзаларын күндерде. Хан никадәр гозер итеп, үз тәхетен кайтарып алган тәкъдирдә, олуг кенәзгә элек алынган ясаclarны кайтарып бирергә, моннан соң һичбер салым алмаса, бәлки үзе ясак түлەرгә, шуның өчен улы Мөхмүдне әманәт итеп бирергә тәкъдим итсә дә, кенәз воеводалары ханның ялваруларын тыңламады. Ахыр чиктә Олуг Мөхәммәд, һичьюгы иртәгә кадәр генә форсат бирегез дип ялварып карады, нәтиҗәсә булмады. Әле җитмәсә, 3 меңле хан юлаучыларына каршы җибәрелгән 40 меңле урыс чирүенә ярдәмгә тагын Литваның Мцена воеводасы Григорий Протасьев гаскәре дә килеп җитте.

Шундый аяныч хәлдә калган хан, һичнинди ярдәмгә өмет баглый алмаганын күргәч, ныклы бер карарга килде: бөтен шартын туры китереп тәһарәтләнде, бер агач күләгәсенә барып ике рәкәгать намаз укыды, күз яшьләрен агызып дога кылды, Алладан ярдәм һәм яклау сорап, сугышыр өчен атына менде. Арыслан йөрәкле ханның ат өстенә менеп: «Аллаһе өкбәр!»—дип һөҗүм итүе белән Русия гаскәре һич сәбәпсез качарга кереште. Мәнә шушы бер мең чамасы сугышчыдан 40 меңле гаскәр качты, хан фиркасе исә аның артыннан куып, төмам кырып һәм үтереп бетерде. Бу вакыйга 1437 елның 5 декабрендә булды.

Олуг Мөхәммәд бу гажәеп җиңүдән соң, бер дә һаваланмыйча, Иделне кичте, борынгы Болгарга караган, ләкин бу вакытларда урыс һөҗүмнәре аркасында җимерелгән Казан хәрәбәсен төзекләндереп, агач шәһәр бина итте. Аның килүен ишеткәч, тирә-якта таралган болгар төрекләре генә түгел, хәтта чуаш һәм чирмеш халыклары да килеп баш ордылар, Олуг Мөхәммәд ханнан үзләрен урыс талауларыннан коткаруын үтенделәр. Шулай итеп, 1439 елда Казан шәһәре икенче мәртәбә торгызылды һәм шуннан Казан хөкүмәте оешты. Шушы ук елны Олуг Мөхәммәд Мәскәү тарафына яу чапты, Коломна шәһәрен яндырды, ганимәт малы алды. 1445 елда хан Нижегород вилаятен яулады, Муромга сәфәр кылды.

1445 елның язында Олуг Мөхәммәд Мәскәүгә яңадан кылыч тартты, берничә шәһәрне алды. Шушы сугыш вакытында Василий II казанлыларга әсир булып төште, зинданга салынды. Олуг кенәз әсирлектә чакта хан тарафы төрле сәяси юллар кулланды, Василийның туганы Шемяка белән элемтөгә кереп, аны олы кенәз итмәкче, Казанның Мәскәү өстеннән хакимлеген ныгытмакчы булды. Ләкин, ахыр чиктә, Шемякадан хәбәр кичегү сәбәпле, зур контрибуция (200 мең дип риваять ителә) хисабына Василий азат ителде һәм Мәскәү тәхетенә кире кайтарылды. Олуг кенәзләренең әсир төшүе Мәскәү халкы өчен коточкыч бер вакыйга булса, аның азат ителүе зур бәйрәм булды.

Олуг Мөхәммәд хан 1446 елда вафат булды. Кабере Курмыш шәһәрәндәме, Казандамы — ачык мәгълүмат юк. Кайбер урыс тарихчылары Олуг Мөхәммәдне һәм аның кече улы Йосыфны өлкән улы Мөхмүд үтерде, дип яздылар. Әмма бу хәбәрнең дөрес булуы шикле.

Олуг Мөхәммәд хан гаять гакыллы һәм гайрәтле бер зат иде. Татар түрәләре бер-берсе белән талашып, төмам бозылышып беткәннән соң хан булса да, хөкүмәт эшләрен гадәттән тыш тиз төзәтте. Моның хәтта Бату хан заманасын кире кайтарачагы турында фикер йөртәләр иде. Ләкин мәкерле заман моның әмәл-чараларына уңайлык итмәде, ниятләгән нәрсәләре тормышка ашмады. Гаделлек белән хөкүмәт сөргән бу хан өстенә Борах, аннан соң Кече Мөхәммәд хан чыгып, күп мәшәкәтләргә төшерделәр, ахырдә Сарайдан кудылар. Шуннан соң Олуг Мөхәммәд Болгар тарафына килеп Казан дәүләтен төшкил итте. Монда үзенең бер уч гаскәре белән ун яки йөз меңнәр белән дә авыр эшләнгән торган эшләргә башкарып, үзенең гайрәтен, батырлыгын күрсәтте. Тик шушы һиммәтләренең нәтижәсен күрә алмыйча, тәкъдирнең кыерсытуына дучар булып, дөньядан үтте.

Олуг Мөхәммәд хан кояш елы хисабы белән Сарайда 17, ә Казанда 8 ел хөкүмәт сөрдә, җәмгысә 25 ел ханлык тәхетендә утырды.

ӘХМӘД ХАН

Олуг Мөхәммәд Сарайны ташлап чыкканнан соң Дәште Кыпчак төхетенә Кече Мөхәммәд чыкты. Ул якынча 10 ел хөкемдар булды. Кече Мөхәммәд вафатыннан соң (1447 ел тирәсе) аның урынын улы Әхмәд (Сәед Әхмәд) биләде.

Төхеткә чыккач та, Әхмәд хан урыслардан тулы ясак алу мәсьәләсен кабыргасы белән куйды, Василий II не коралга ябышу белән куркытты. 1451 елда Әхмәд ханның улы Мазоф шаһ (Мазовша) Мәскәүгә яу чапты, аны урап алды. Василий II шөһәрдән чыгып качты. Ләкин олуг кенәз чамадан тыш зур гаскәр җыеп килә икән, дигән хәбәр чыккач, Мазоф шаһ, беркадәр ганимәт малы алып, Урдага кайтып китте. 1454 еллар тирәсендә Әхмәд хан гаскәре Мәскәү кенәзлегенә икенче мәртәбә кылыч тартты, Рязань, Переяславль шөһәрләренә һөҗүм итте. Ләкин Казат угълан дигән гаскәр башлыгының хыянәте аркасында күп зар күреп, кире кайтып китте.

Иван III Мәскәү кенәзе булганнан соң (1462), ул берникадәр вакыт Урдага ясак түләүче дип саналса да, ясак түләмәде, ханнардан да ярлык сорамады, үз башына көн күрде. Әхмәд хан моңа ачуланып, Мәскәү кенәзлегенә тагын сәфәр итте. Ләкин, Мәскәүнең бөхетенә каршы, шул вакыт Әхмәд ханга Крым ханы Хаҗи Гәрәй һөҗүм итте. Дон суы башында бу ике хан каты сугыштылар. Мөселман мөселманны, татар татарны утын урынына турады (1465). Шул сәбәпле Әхмәд Мәскәүгә бара алмады. Мәскәү кенәзlege бу хәлне читтән тамаша кылып торды һәм зур бөладән котылып калды. Бу вакыйга Крым ханнарының Алтын Урдага каршы беренче мәртәбә сугышулары булды. Моннан соң Крым ханнары, Мәскәү кенәзе белән берлек төзеп, һәрвакыт Алтын Урдага каршы хәрәкәт ителәр.

1472 елда Әхмәд хан яңадан Мәскәү юнәлешендә сәфәр кылды. Алексин крепостен алып, шөһәрне яндырды. Мәскәү 180 мең чамасында гаскәр тупласа да, Әхмәд хан белән сугышырга җөрьәт итмәде. Мәмлөкәттә паника купты, хәтта Иванның анасы да, балаларын алып, Ростов шөһәренә качты. Иванның сәясәте

мөселманны мөселманга каршы кую булганлыктан, ул биредә дә Касыйм ханы Даниалны Әхмәд ханга каршы куйды. Даниалның Сарайга һөжүм итәргә хәзерләнүен ишеткәч, Әхмәд гаскәрен кире борды. Моннан соң Иван белән Әхмәд арасында солых ясалды. Иван татар түрөләренә бик күп бүләкләр таратты.

Кырым ханы Хажи Гәрәй вафатыннан соң аның тәхетен улы Миңле Гәрәй биләде һәм Иван белән килешүне яңартты. Икесенең дә максаты Алтын Урданы төмам бетерү иде. Бу сәясәтнең ахыры 1783 елда Русиянең Кырым ханлыгының үзен дә басып алуы белән төмамланды.

Мәскәү белән Сарай арасында солых ясалганнан соң 1474 елда Әхмәд хан үзенәң Кара Көчүк дигән илчесен 600 мәселман белән Мәскәүгә җибәрде. Болар белән 3200 мәселман сәүдәгәре сатар өчен 40 мең баш ат алып килделәр.

Татар ханнарының илчеләре торыр һәм килгән олуг кешеләре төшәр өчен Мәскәүдә, кремль эчендә, махсус бер сарай бар иде. Татар илчеләре шунда торып, Мәскәү кенәзләренәң һәр хәрәкәтен күзәтәләр, берәр шөбһәле нәрсә сизелсә, Сарайга белдерәләр иде. Хан тарафыннан мөһим кәгазь килгән вакытта Мәскәү кенәзләре шунда җыелып каршы чыгып алалар, ханның фәрманын тезләнеп тыңлыйлар иде. Византия кайсарлары нәселеннән булган Софья, кенәз Иванның хатыны, бер хәйлә табып, бу сарайны кремль эченнән читкә чыгартты, монысы урынына чиркәү салдыртты.

1476 елда Әхмәд хан Иванга Сарай шәһәренә килергә кушты. Ләкин кенәз килмәде, Бестужев дигән илчесен генә җибәрде. Бу хәл ханның ачуы кабаруга яңа бер сәбәп булды. Шул ук вакытларда, Миңле Гәрәй белән сүз беркеткән Иван, үзенәң көчәйгән күрәп, Урда кул астыннан чыгуын, моннан соң мәстәкыйль булуын игълан итте. Моңы ишеткәч, Әхмәд хан Литва кенәзе Казимир белән берлек төзде һәм, гаскәрен җыеп, Иван өстенә сәфәр итте. Мәскәү кенәзе бу турыда үзенәң ахирәт дустаны Миңле Гәрәйгә хәбәр салды. Тегесе, Иванның үтенечен кабул итеп, чирүен Казимир өстенә җибәрде. Шул ук вакытта Иван үз хозурында хезмәт итеп торучы касыймлы Нур Дәүләтне тегенәң үз чирүе белән гаскәрсез калган Сарайга юллады.

1480 елда Әхмәд хан гаскәре белән Дон суын чыкты. Иван да чирүен алып Коломнага килде һәм Әхмәднең Оканы кичүен көтә башлады. Әхмәд хан, Казимирдан хәбәр алмыйча, Литва тарафына китте һәм Мәскәүгә, Угыр елгасы аркылы үтү фикерен тотты. Моңы белгәч, Иван да Угырга юлланды, алай да, урдалылардан бик куркып, хәзинәсен һәм гаиләсен Белоозерга күчәрде. Кенәз илчеләр белән бүләкләр җибәреп, солых сорады. Ләкин Әхмәд хан аны тугыз ел буена ясак түләмәве өчен шелтәләп, гафу үтенер өчен үзе яки якын кардәшләре килүен шарт итеп куйды. Иван моңа риза булмады. Әхмәд Угыр (Угра) суы катканын көтә башлады һәм Мәскәүгә һөҗүм итү өчен кышны көтәргә карар бирде. Су туңгач, 26 октябрьдә Иван Әхмәд ханнан куркып, гаскәренә кире чигәргә боерды. Гаскәр тәртипсез рәвештә кача башлады. Кенәз аны Боровски шәһәрендә туктатып, шунда Әхмәд хан белән сугышырга карар бирде.

Үз чиратында Әхмәд хан да 11 ноябрьдә гаскәренә чигәргә кушты. Урыс тарихчылары моның сәбәпләрен болайрак күрсәтәләр: янәсе, гадәттән тыш суык кыш, Казимирның килмәве, урысларның чигенүен хәйлә дип кабул итү, Иванның дошман булган кардәшләре белән татулашып көч хасил итүе. Әмма чынлыкта төп сәбәп Кырым һәм Касыйм татарларының Иван тарафында торышы, Нур Дәүләтнең Сарайга һөҗүм итәргә әзер-

ләнүе булган булса кирәк. Нәтижәдә ике бик зур гаскәр ничә айлар йөзгә-йөз торганнан соң бер-берсеннән куркып таралып кайтып киттеләр.

Әхмәд хан бу кышны Донец суы буенда кичерергә карар биреп, янында аз гына гаскәр калдырган иде. Шул вакыт Шәйбани яки Төмән урдасы ханнарыннан булган Ибак, нугайлар, Миңле Гәрәй хан берләшеп, Әхмәд ханга һөжүм иттеләр. Ибак йоклап яткан хан хәзрәтләрен үз кулы белән суйды һәм «дошманыңны үтердем», дип Мәскәүгә, Иван янына сөөнеч илчәсе җибәрде.

Әхмәд һәлак булганнан соң аның кайбер уллары ханлык дәрәжәсенә ирешсә дә, хөкүмәтләре Алтын Урда кебек көчле һәм тотрыклы булмады. Шуның өстенә Миңле Гәрәй боларның баш калкытуыннан һәм Дәште Кыпчак хөкүмәтен аякка бастыруларыннан куркып, көн саен нәсел-нәсәпләрен бетерү, мәселман хөкүмәтен нигезенәчә сүтеп ташлау өчен тырыша иде.

1502 елның җәендә Миңле Гәрәй хан үзенә гаскәре белән кинәттән Сарай шәһәренә һөжүм итте, бөтен мәселман халкын тулаем үтереп, шәһәрне җир белән тигезләтте. Үзенә бабаларының сарайларыннан, каберләреннән, мәдрәсә һәм мәчетләреннән таш өстендә таш калдырмады. Бөтен мал һәм хәзинә ганимәт итеп алынды. Миңле Гәрәй, урыслар өчен бөтен дөньяның ишеген ачуын игълан итеп, дустаны Иванга кеше җибәрде. Әхмәд ханның улы Шәех Әхмәд хан кул астындагы кешеләре белән сахрага качты. Сарай шәһәренең бөтен гомере 267 ел булды.

Урыслар куркып һәм тетрәп торган ханнарның соңгы көне шушы рәвештә төмам булды. Урыс халкы, 250 ел вакыт кол булып торганнан соң, Миңле Гәрәй хан һиммәте аркасында Әхмәд хан вафаты көненнән башлап азатлык алды, үзенә мөстәкыйль хөкүмәт хасыйл итте.

Бату хан корган бөөк дәүләт асылда шул Бату хан балалары тарафыннан харап ителде. Бату тарафыннан җиңелгән урыслар Бату хан балалары тарафыннан бөөклек һәм шан кәсеп ителәр. Бөрәкә хан тарафыннан төзелгән шәүкәтле бер Ислам хөкүмәте Иван тарафыннан «спасибо» ишетер өчен Миңле Гәрәй хан тарафыннан төмам җимерелде.

Дәүләтнең эчке төзелеше буенча кыскача мәғлүмат

Идел, Жәек һәм Дон сулары буйлары элек-электән төрек кавеменең яшәү урыннары иде. Тарихчылар Нух пәйгамбәрнең улы Яфәснең Идел белән Жәек елгалары арасында торганын сөйләләр. Боларның сүзләре дәрәсә-дәрәс түгелме, әмма шунысы хак: язма тарих барлыкка килгән вакытларда бу җирләрдә скиф, сармат кавемнәренең торулары мәғлүмдәр. Болар исә болгар һәм хәзәр төрекләренең бабаларыдыр. Соңга таба «хәзәр» исеме акрын-акрын бетеп, аның урынына «кыпчак» атама-сы шөһрәт тапты. Дон суы белән Арал күле арасында булган киң сахра «Кыпчак» дип һәм анда күчеп йөрүче халыklar, җирләренә нисбәт ителеп, «кыпчак төрекләре» дип аталалар иде. Болар күчмә (сахравый) булганлыктан, төн тарафындагы «болгар төрекләре» йогынтысын кичерделәр. «Кыпчак» сүзе «буш җир» мәғнәсенә ия. Бу сүз иранлылар (фарсылар) тарафыннан бирелгән «дәшт» сүзенең синонимы булып йөри. Димәк, «Дәшт» сүзе дә, «Кыпчак» сүзе дә бер үк мәғнәгә белдерә булып чыга. «Дәште Кыпчак» тәғбире төрләнәрдән, урын алмаштырудан килеп чыккан бер сүзтезмәсе булса кирәк.

Монгол ханнары Дәште Кыпчакны һәм Болгарны яулап алсалар да, беренчедән, үз гаскәрләренең уннан тугызы, икенчедән, җирле халыklarның һәммәсе дә диярлек саф төрки кавемнән булганлыктан, ханнар, монгол түрәләре тел, гореф-гадәт ягыннан төрекләр тарафыннан җиңелделәр, төрекләштеләр, монголлыklarның эзе дә калмады. Шунлыктан, Скандинавиядән килеп җиңүгә ирешкән 10—15 урыс бөтен мәмләкәтне үз исемнәре белән атауга ирешсәләр дә, Монголиядән килгән каһарман монголлар моңа ирешә алмадылар. Мәмләкәт «Монгол» исеме белән түгел, бәлки җирле халык исеме белән «Дәште Кыпчак» дип шөһрәт алды.

Урысларның иске тарихчыларының «Дәште Кыпчак», «Казан», «Кырым» хөкүмәтләрен «монгол-татар» исемнәре белән йөртүләре төрек кавемнәрен бер-берсеннән аеру, араларындагы мөнәсәбәтләргә оныттыру теләгә белән эшләнгән. Югыйсә алар миллионнар белән хисапланган жирле халыкларның һәм мәмләкәт хужаларының, кичә генә дип әйтерлек килеп тә, бер өләше көнчыгышка кайтып киткән, ә икенче бер өләше (шаһзадә вә кенәзләр) урыслашкан бер уч татар исеме белән аталмаячагын бик яхшы беләләр.

Алтын Урда элгәрәк нигездә күчмә тормышлы бер дәүләт булса да, тора-бара мәдәният юлына басты. Шуңа күрә эчкә төзелешкә бик тәртипкә һәм нык булды. Мәмләкәт өлкәләргә, ә өлкәләр волостьларга бүленгән һәм бөтен халык аксөяк (дворян) белән карасөяк (гавам) исемендә иккә аерылган иде.

Гаскәр эшләргә шул дәрәжәдә тәртипкә иде ки, үз гасырларында түгел, хәтта бүгенгә көндә дә күп гаскәри мәмләкәтләрдә Алтын Урда тәртипләрен кагыйдә буларак тоталар. Бату хан 1 миллион чамасындагы гаскәрен сугыш мәйданына туплаганда һәм тиешле жиргә күчәрәк йөрткәндә тузан бөртегә кадәр дә зәхмәт чикмәде. Гаскәр алу гомуми сурәттә булды: өч бер тума ирнең берсә яугир булырга мәжбүр иде. Гаскәри дәрәжәләрдән кайберләргә шулар: 1) Угълан. Бу исә төмән, мең башы, йөз башы, ун башы исемнәрендә 4 дәрәжәгә аерыла иде. Бүген Русиядә «уланский полк» шуннан калган. 2) Бәк. Моның олы һәм кече дигән 2 дәрәжәсә бар иде. 3) Кисек. 4) Коручы. Боларның һәр икесе ханнар янында торучы хосусый гаскәрләр (тән сакчылары) булып иде.

Дини дәрәжәләр түбәндәгеләр: казый, мефти һәм медресис (дәрес бирүче) һ. б.

Милек буенча дәрәжәләр: 1) Алпавыт (вельможа). 2) Даруга. 3) Төмән. 4) Төмән бәгә. 5) Шәһәр бәгә. 6) Илче (посол). 7) Баскак. 8) Ил баскак. 9) Диван битекче. 10) Тамгачы (таможник). 11) Тырнакчы (үлчәүче). 12) Шусүнче (интендант). 13) Йортлар эшләүче (архитектор). 14. Юл арачы (юлларны күзәтүче). 15) Тоткавыл. 16) Күперче. 17) Көймәче. 18) Ямчы (станса һәм туктау урыннарын тикшерүче). 19) Аучы. 20) Тархан һ. б.

Мал (финанс) эшләренә караган дәрәжәләр: 1) Букаул (мал эшләрен күзәтүче). 2) Букаул тамгасы (кулга төшерелгән ганимәт малларын күзәтүче). 3) Салыйг (мәмләкәт чыгымнарын халык өстенә бүлүче һәм билгеләүче).

Дәште Кыпчак хөкүмәтендә иң зур дәрәжә «алпавыт» булып, ханнар боларның киңәшеннән башка мәмләкәт эшләрен йөртмиләр иде. Падишаһлык указлары һәм фәрманнары, килешү һәм ышаныч язучылары, ярлык һәм дәфтәр («Дәфтәр» яки «Дәп-

төр») исемнәре белән йөри иде. «Типтәр» сүзенәң төп чыганагы шуннан. Алтын Урда һәм Казан хөкүмәтләрендә дәфтәргә теркәлгән бер сыйныф халыкларының «типтәр» атамасы алулары мәғлүмдер.

Акча эшләре шул дәрәжә тәртипле иде ки, хисапсыз гаскәр йөрткән һәм әллә ничә җирдә сугыш иткән вакытта да Бату хан акча мәсьәләсендә бернинди кыенлык күрмәде.

Хужалык һәм сәүдә эшләре дә яхшы куелган иде. Жужу олысы үзенә җитәрлек ашлыкны үзе җитештерде. Ашлык сату-чылар «сабанчы», ә аларга җир һәм башка нәрсәләр бирүчеләр «уртакчы» дип йөртелделәр. Шулай итеп, ашлык хезмәте «сабанчы» һәм «уртакчы» дигән ике сыйныф кулында иде. Урысларны буйсындырганнан һәм сугыштан беркадәр бушаганнан соң Жужу олысы халкы бөтенләе белән сәүдәгә кереште. Алтын Урда бөтен дөньяның гомуми базары буларак шөһрәт казанды. Урта Азия, Кытай һәм Һиндстан, урыслар һәм европалылар Алтын Урдага җыелып сәүдә кылалар, ә Хәрәзм белән Бохара халыклары бүгенге банклар сыйфатында процент белән акча вакыйлар иде. Кытай һәм Һиндстан эчләрендә бүгенге көндә Алтын Урда акчалары табылу шуның бер дәлиледер. Сәнагать-һөнәрчелек тө, сәүдә һәм игенчелек кебек үк, алга киткән иде.

Алтын Урданың башкаласы Сарай шөһәре иде. Бу гажәеп зур һәм матур шөһәрне гарәп галимнәре бик югары чөеп, мактап яздылар. Урыс хөкөмдарлары да ничә гасырларга кадәр бу шөһәргә килеп тордылар һәм Сарай ханнарыннан ярлык алуны зур дәрәжә санадылар.

Чыңгыз хан. Урта гасыр кытай рәсеме.

Чингис хан. Средневековый китайский рисунок.

اجواب تو لوی خان بعد از وفات پدر او و پس از استقرار در بورت صلح و صلح و صلح
 او بود و موافق بودن مادر او را و جنگها کرده و فتحها گسترش و عاقبت طالع و
 تو لوی خان چون از حدود سکونت محکم انارت بدزد و صحت برادر خویش او کهای که از راه و صیقل حکم خان اول بعد از مراجعت و مراجعت و مراجعت
 و از راهها آمد هم در آن نزدیکی حکم خان و وفات یافت و بعد از آنکه صندوق او با و در راهها رسانید و مرام غرامت کرد و دیگر برادران
 و دختران و کسان بود و آنها را مقهور خویش رهنه و تو لوی خان در بورت اصلی که حکم خان و از راهها از آن حکم خان بود و منکر بر تخت از نشانی

Чыңгыз хан төхөттө. Урта гасыр Шөрекь рәсеме.

Чингис хан на троне. Средневековая восточная миниатюра.

Алтын Урданың авыр һәм жиңел коралланган сугышчылары.
Рем Шәмсетдинов рәсеме.

Золотоордынские воины тяжелого и легкого вооружения.
Рисунок Рема Шамсетдинова.

Алтын Урданың авыр һәм уртача коралланган сугышчылары.
Рем Шәмсетдинов рәсеме.

Золотоордынские воины тяжелого и среднего вооружения.
Рисунок Рема Шамсетдинова.

Чыңгыз ханның «Яса»сын (кануннарын) өйрөнү. Урта ғасыр Шөрекъ рәсеме.

Изучение «Ясы» Чингис хана. Средневековая восточная миниатюра.

Монгол гаскөре яуда.
Урта гасыр Шөрекъ рөсеме (XIV).

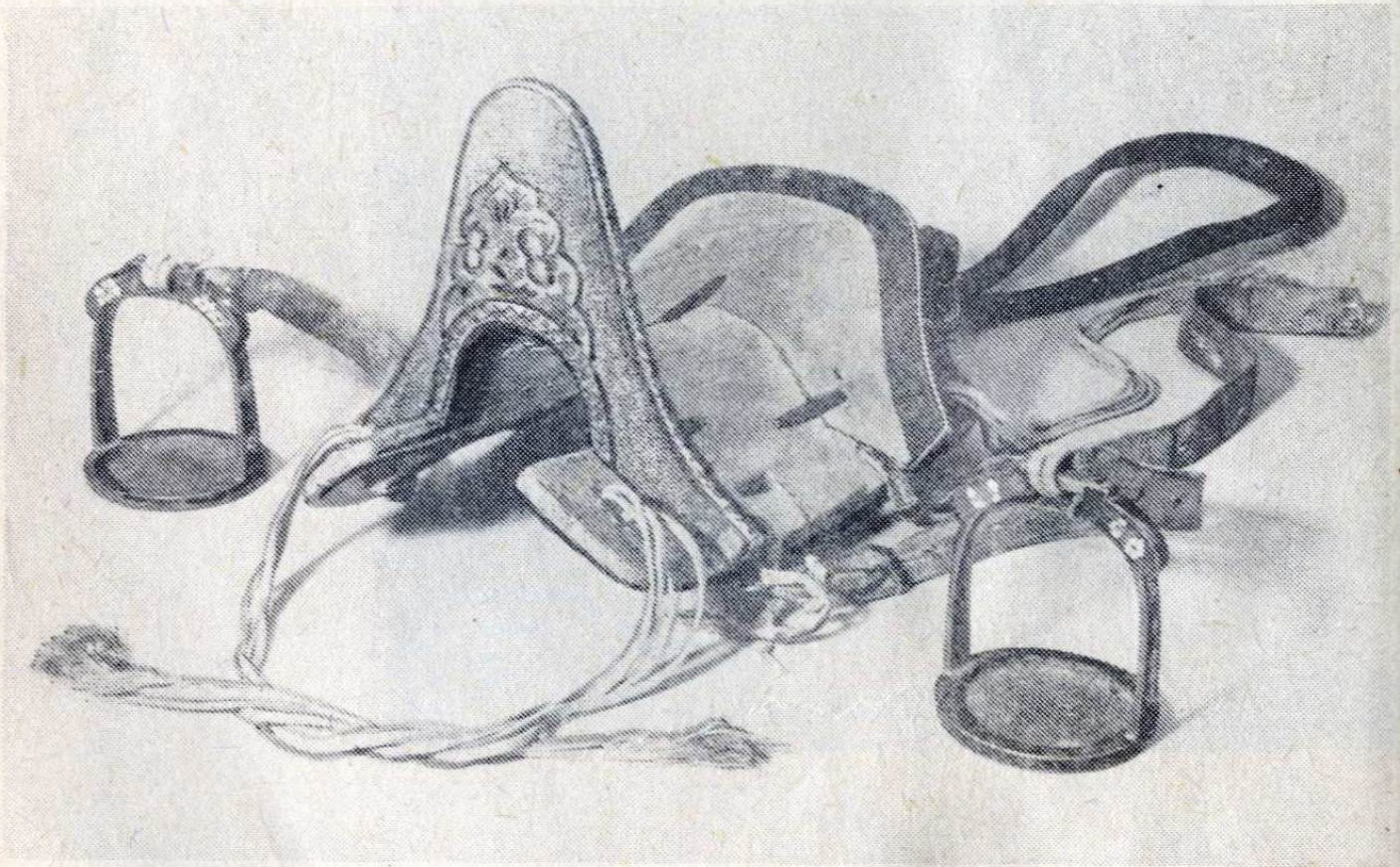
Монголы в походе.
Средневековая восточная миниатюра (XIV).

Жиңучеләр һәм жиңелүчеләр. Урта гасыр Шәрәкь рәсеме (XIV).

Победители и побежденные. Средневековая восточная миниатюра (XIV).

Монгол ияре һәм өзәңгеләре (XIX).

Монгольское седло и стремена (XIX).

РИЗАЭТДИН ФАХРЕТДИН

ХАНЫ
ЗОЛОТОЙ
Среды

С татарского перевел СУЛТАН ШАМСИ

СОДЕРЖАНИЕ

История, начавшаяся с Чингис хана	67
Чингис хан	71
Джучи хан	75
Бату хан	78
Берке хан	83
Ногай мурза	87
Узбек хан	91
Джанибек хан	96
Мамай мурза	100
Токтамыш хан	105
Идегей мурза	110
Улу Мухаммед хан	115
Ахмат хан	120
Несколько слов о внутреннем устройстве государства	125

История, начавшаяся с Чингис хана

Старший сын Чингис хана Джучи еще при жизни своего знаменитого отца проявил себя как замечательный военачальник и опытный государственный деятель, и за это из завоеванных территорий ему была выделена огромная часть, включавшая земли от Алтайских гор, Западной Сибири до Идель-Уральского региона и далее на запад без ограничения. Эта территория получила название Джучиев Улус. Мало того, Джучи имел право завоевывать земли, куда «могли ступить копыта монгольских лошадей». Правда, Джучи умер — чуть раньше своего отца (1227), однако принадлежавшие ему владения от этого не уменьшались, наоборот, только расширялись.

После завоевания Западной Сибири и южноуральских степей курултай 1229 года границы Джучиева Улуса устанавливает по реке Яик (Урал). Решением же курултая 1236 года в состав Джучиева Улуса включаются поволжские степи, Волжская Булгария, а в 1237 году уже и степи вокруг Дона и Черного моря, а еще позже и территория вплоть до Дуная. Так как в завоеванных степях основным населением были кочевые кыпчаки, то и земля эта издавна называлась Дешти-Кыпчак, т. е. Кыпчакская Степь.

Таким образом, границы Джучиева Улуса на востоке проходили по Иртышу, на западе — по нижнему течению Дуная, на юге доходили до Дербента (Дагестан) и Аррана (Южный Азербайджан), а на севере включали и Волжскую Булгарию. По расчетам ученых, территория улуса с востока на запад тянулась на 5600, а с юга на север — на 4000 верст.

Нет сомнения в том, что в образовании и превращении Джучиева Улуса в огромное государство решающую роль сыграла в первую очередь деятельность внука Чингис хана Бату.

В результате походов и завоеваний к 1236 году были подчинены Волжская Булгария, а в 1237—1238 годах были завоеваны Рязанское, Владимирское, Суздальское и Московское княжества. В 1240 году был взят город Киев. После этого армия Бату хана военные действия переносит на запад, т. е. на территорию Польши, Чехии, Венгрии, Сербии и Дунайской Болгарии. Передовые отряды монголов доходят до берегов Адриатического моря. Стук копыт коней наследников Чингис хана приводит в трепет Европу, от их мощи шатаются троны. В то время многие народы и государства эти походы воспринимали как наступление конца света. Но совершенно неожиданно европейцев спасает случай. В 1241 году в столице империи Каракоруме умирает верховный каган Угедей. Получив весть о смерти кагана, Бату хан поворачивает коней обратно и в 1242 году местом своей ставки выбирает междуречье Идели и Камы.

В 1242—1246 годах его временная ставка располагалась в окрестностях города Болгара. По сведениям русских летописей, сюда для получения от Бату хана ярлыка на право княжения начинают приезжать русские, армянские, болгарские правители и князья других земель. Через некоторое время ставка переносится в новую строящуюся столицу Сарай-Бату (другое название — Сарай аль-Мухруса), еще позже в Сарай-Берке (Сарай аль-Джадид). Образовавшееся государство в зависимости от правителей и общественно-политической ситуации носит разные названия (Джучиев Улус, Дешти-Кыпчак, Бариятель-Баракат, страна Узбека и т. д.). Но оно, по мнению ученых, никогда не называлось Алтын Урда (Золотая Орда). Это название было придумано только в XVIII веке русскими учеными. «Золотая Орда» означало лишь место ставки хана. По-тюркски и по-татарски ставку хана называли «Ак Урду», т. е. Белая Орда, где слово «ак» (белое) было равнозначно слову «алтын» (золото). В дальнейшем называть это государство Золотой Ордой вошло в традицию.

В период своего расцвета Золотая Орда от всех завоеванных земель и народов собирала дань. Это дело было поручено ханским чиновникам. Чтобы наладить в государстве сбор дани и налогов, в 1257—1259 годах во всех русских княжествах проводилась перепись населения. Десятники, сотники, тысячники и темники обеспечивали безопасность сборщиков налогов (ясакчи) и чиновничества. Именно в этот период произошел разрыв отношений с Каракорумом, и Золотая Орда стала полностью самостоятельной.

Историю Золотой Орды условно можно разделить на несколько периодов.

Период образования (время правления Бату и Берке) включает приблизительно 1242—1266 годы.

Период расцвета, т. е. достижения государством экономического, культурного, военно-политического могущества, относится к 1267—1359 годам и приходится на время правления ханов Менгу-Тимура, Узбека, Джанибека и Бирдебека.

Период распада государства начинается с 60-х годов XIV века и заканчивается 80-ми годами XV века.

Что интересно, персоязычные историки XIII—XIV веков правителей Джучиева Улуса называют падишахами и султанами. Русские же летописи, начиная от Менгу-Тимура, т. е. с 60-х годов XIII века, правителям Золотой Орды дают титулы хана и цесаря.

Надо сказать, в период правления Бату хана Джучиев Улус еще не был полностью независимым, однако же Бату хан, будучи фактическим основателем государства, считается первым ханом вновь образовавшегося царства. Его правление относится к 1242—1255 годам.

Со дня основания и до распада Золотой Орды (1242—1481) в нем в общей численности, как утверждают историки, правил 41 хан. Если же мы примем во внимание и время правления таких выдающихся мурз, как Ногай, Мамай, Идегей, власть которых была намного сильнее, чем у некоторых ханов, то список правителей Золотой Орды увеличится еще больше.

Многие эпизоды бурной истории Золотой Орды происходили на территории Идели и Камы и Волжской Булгарии. Поэтому упоминание их имен, думается, для нас не будет лишним. Если идти по хронологическому порядку, то мы должны будем вспомнить следующих ханов: Бату, Сартак, Улакчи, Берке, Менгу-Тимур, Узбек, Тенибек, Джанибек, Бирдебек, Кульна, Навруз, Хизр, Мурид, Газиз-Шейх, Хасан, Тулунбек, Ырыс (Орыс), Черкес, Каганбек, Токтамыш, Арабшах, Тимур-Кутлуг, Шадибек, Фулад (Пулад), Тимур, Джалялетдин, Керим-Бирде, Кибяк, Чукрэ, Джаббар, Бирде, Дервиш, Кадир-Бирде, Улу Мухаммед, Борак, Ходайдад, Кичи Мухаммед, Махмуд, Ахмат (Саид Ахмат).

Конечно, роль их в истории государства различна. Но некоторых из них, в частности, таких, как Бату, Берке, Узбек, Джанибек, Токтамыш, Улу Мухаммед, Ахмат хан, можно назвать главными героями нашей истории. То же самое мы можем сказать и о мурзах Ногае, Мамае и Идегее, хотя по происхождению они не имели права быть ханами. А без имен Чингис хана и Джучи хана историю средних веков вообще трудно себе представить.

Выдающийся татарский историк Ризаэтдин Фахретдин (1859—1936) основательно и очень подробно изучил историю

Джучиева Улуса (Золотой Орды), и в свое время на страницах журнала «Шура» опубликовал цикл статей о выдающихся правителях этого государства. С тех пор прошло много времени и, как оказалось, эти материалы и сегодня не только не потеряли своего значения, но даже звучат вполне современно и актуально.

По этой причине мы решили обратиться к ним вновь. В ходе работы, естественно, пришлось их подвергнуть довольно сильной стилистической обработке и осовременить язык, так как татарский литературный язык начала столетия был довольно-таки засорен заимствованиями из фарси и арабского. Что же касается смысла текста, то он остался неизменным. Наша задача заключалась лишь в том, чтобы без потерь и в удобной форме донести труд выдающегося ученого до читателей.

Равиль Амирхан,

кандидат исторических наук.

(С татарского перевел Султан Шамси.)

ЧИНГИС ХАН

Всемирно известный государственный деятель и полководец Чингис хан был сыном одного из предводителей монгольских племен Есугей-багатура. Он родился в январе 1155 года в Монголии (по другим источникам — в 1162 году). Как известно, до возвышения монголов степи Монголии принадлежали тюркам. Об этом говорят различные памятники, на которых высечены древнетюркские надписи.

Когда Тимучину (так в молодости звали Чингис хана) было тринадцать лет от роду, умер его отец Есугей-багатур. Мальчик остался вместо отца предводителем племени, но его люди вскоре вышли из подчинения ему. Чтобы вернуть их, юному Тимучину пришлось применять против них силу. Некоторых ему удалось вернуть мирно, а кое-кого он заставил с помощью оружия. Так он укрепил свою власть и расширил владения. В 1206 году в городе Каракоруме он был провозглашен каганом, или великим ханом всех монголов. С этого времени стал именоваться Чингис ханом, означающим победителя, независимого правителя.

Его армия, состоящая из кочевников, совершала походы в Восточный Туркестан, заняла там несколько городов, в том числе и город Кашгар. После этого он вступил в Северный Китай, преодолел знаменитую Китайскую стену и занял столицу царства — город Пекин (Ханбалгасун). В нем наместником он поставил своего старшего сына Джучи.

Спустя некоторое время Чингис хан столкнулся с тюркским правителем — хорезмшахом Кутбудином Мухаммедом, над которым одержал победу. Она открыла ему дорогу в другие земли, не оставив перед ним непреодолимых преград. Он стал завоевывать страну за страной, присоединяя их к своим владениям. Из-за бегства с поля сражения Кутбудина Мухаммеда

Чыңгыз хан

все земли между Сырдарьей и Амударьей, Хорезмом и Хорасаном, Кандагаром и Мултаном, Бухарой и Самаркандом, Балхом и Гератом подверглись опустошительному разгрому войск Чингис хана.

После этой военной кампании в 1223 году Чингис хан с намерением завоевать земли к северу от Каспийского моря направился в города Шемаха и Дербент и взял их. Затем он пошел походом в кыпчакские степи.

В это время русские князья собрались в Киеве и обсуждали вопрос организации отпора войскам Чингис хана. Тюрки-кыпчаки согласились им помочь, и было решено выступить против монголов вместе.

31 мая 1223 года на реке Калке объединенная русско-кыпчакская армия столкнулась с войсками Чингис хана. Произошло жестокое сражение. Монголы своих врагов преследовали до реки Днепра. В этих боях со стороны русских погибло шесть князей и более шестидесяти витязей, войско же потерпело сокрушительное поражение. С этого времени вся кыпчакская степь, Урал, бассейны рек Идели (Волги) и Дона, а также прикаспийские степи, Южная Русь и северные области Турции—словом, громадная территория от Китайского до Черного морей стала владением Чингис хана.

После этих походов Чингис хан вернулся в столицу своей державы город Каракорум и, прожив там два-три года, умер в возрасте 73 лет. Это произошло в августе месяце 1227 года. Тело его было помещено в специальный сундук и погребено под указанным им самим деревом¹.

Следует сказать, что человек этот, завоевавший всю Азию и Восточную Европу и создавший великую империю, не был наследным правителем. От отца в наследство он получил всего-навсего место предводителя небольшого племени. Создание им огромной державы не было случайным стечением обстоятельств, а являлось следствием большого терпения, храбрости и огромных усилий.

Чингис хан обладал отличным здоровьем, отличался большой храбростью и выдержкой, в самых сложных обстоятельствах не терял присутствия духа, имел талант красноречия, был хорошим наездником, прекрасно стрелял из лука и отлично владел копьем. Современники отмечают его глубокий ум и прозорливость, талант политика и государственного деятеля. Будучи сам неграмотным, не изучая право и историю, он тем не менее огромной державой управлял на началах взаимного согласия, главные вопросы решал на съездах-курултаях. Решения принимались большинством голосов.

Во время правления Чингис хана по его желанию были переведены законы Ирана, множество мусульманских книг, из которых были отобраны подходящие для Степи положения и

¹ По другим сведениям, Чингис хан был похоронен в открытой степи и, чтобы люди не знали его могилы, по этому месту были прогнаны тысячи табунов лошадей—*Пер.*

законы. Из них Чингис хан велел составить Книгу законов — так называемую «Ясу», являющуюся своего рода Конституцией. Чтобы все его подданные придерживались «Ясы», Чингис хан сам всегда поступал по ней. Обладая неограниченной властью, прежде всего он сам подчинялся ей. Этим он добился того, чтобы люди «Ясу» считали выше самого кагана.

По «Ясе» все ханы огромной империи выбирались из рода Чингис хана и утверждались на курултае. Вопросы войны и мира тоже решались на курултаях большинством голосов. Простому народу носить оружие разрешалось только во время облавной охоты или войны, в остальное время оно хранилось в государственных амбарах. Воров полагалось вешать, а за прелюбодейство карали удушением, в этом деле достаточно было и одного свидетеля. После смерти мужа их жены передавались близким покойного, при этом согласие-несогласие жен в расчет не принималось.

Процветание государства и мирные отношения живущих в нем наций обеспечиваются в первую очередь наличием безопасности и свободы вероисповедания. Эту истину поняли лишь в последние века. Чингис хан же в своей империи такие условия создал еще несколько веков тому назад. «Яса» Чингис хана установила равенство всех религий и религиозных сект, и ни сам народ, ни правительство не имели права выражать в этом вопросе недовольство и нетерпимость.

Такие вольности и свободы в державе Чингис хана очень удивили европейских путешественников, так как у себя дома это им и не снилось.

Перед смертью Чингис хан свою империю разделил на три части и отдал трем своим сыновьям. Монголию он отдал Тули хану, Туркестан (Уйгурию, Двуречье, Хорезм) — Чагатаю, а Дешти-Кыпчак (иначе говоря, Кыпчакскую Степь, или южнорусские степи), северо-запад Азии, юго-запад Сибири и Волжскую Булгарию отдал Джучи хану.

Четвертого сына Угедая он назначил верховным каганом с условием, что тот, сидя в Каракоруме, управлял бы всей империей, а три входящие в нее государства должны были ему подчиняться.

ДЖУЧИ ХАН

Джучи хан является старшим сыном самого Чингис хана. Жена Чингис хана Буртэ Фучин была его матерью. Имя Джучи, или Жаучи, означает «неожиданно появившийся, словно путник или странник, очаровательный ребенок или приятный сердцу человек». Имя Джучи хан в некоторых исторических трудах пишется еще в форме Тауши. Многие арабские историки его имя пишут в форме Души.

Буртэ Фучин была матерью четырех знаменитых сыновей Чингис хана — Джучи, Чагатая, Угедея, Тули. Эта женщина была дочерью известного в истории хана племени кунграт Ди нойона¹. Ее настоящее имя было Буртэ, а слово «фучин» же на монгольском языке означало «красавица, старшая жена». Кроме четырех сыновей, родившихся от Буртэ Фучин, у Чингис хана было еще пять дочерей. Об этом говорят исторические предания.

Джучи, со своей стороны, оказывал Чингис хану множество неоценимых услуг по управлению его войсками, и за это отец передал ему царство Дешти-Кыпчак (Кыпчакская Степь). Дешти-Кыпчак позднее становится известным как государство Золотая Орда, и многие ханы Казанского, Крымского, Казахского ханств являются далекими потомками Чингис хана.

Джучи хан в свое время был известен как храбрый, терпеливый, сильный и гордый правитель. Он участвовал во всех войнах Чингис хана. В преданиях говорится, что военные успехи Чингис хана были обеспечены в основном благодаря храбрости его военачальника Субудай-багатура и прозорливости и большому уму Джучи хана. Через Дербентский проход в восточноев-

¹ Нойон — так монголы называли своих беков — предводителей племен — *Пер.*

Джучи хан

ропейские степи Джучи хан прорвался для того, чтобы вступить в союз с тюрками-кыпчаками. Но из-за подстрекательства русских князей кыпчаки и горцы выступили против армии Джучи хана (1223 год, битва на Калке). Надо сказать, в самый ответственный момент русские полки покинули поле боя, и по этой причине кыпчаки потерпели поражение, а их племенной союз распался. Некоторые историки отмечают, что Чингис хан за разгром кыпчаков и вообще за ведение военных действий против северных тюрков высказал сыну Джучи свое неудовольствие.

Вернувшись в столицу державы город Каракорум (в Монголии), Чингис хан отправил в Дешти-Кыпчак (Поволжье) гонца и просил сына Джучи явиться к нему в ставку. Как сказано в труде ученого мужа Абул Гази «Родословная тюрок», через некоторое время Джучи прибыл к отцу в Каракорум. После встречи и бесед с ним Чингис хан остался очень доволен старшим сыном. Потом он с большим почетом проводил его в новую для него родину Дешти-Кыпчак. Однако после возвращения в Дешти-Кыпчак Джучи хан вскоре умер.

Чингис хан очень тяжело переживал потерю любимого сына, много плакал. Джучи хан умер в 1227 году, ровно на шесть месяцев раньше своего великого отца — Чингис хана. Тогда ему было между 30 и 40 годами.

По обычаю монголов, Джучи хан из племени кунграт имел 64 жены. От первой жены Буртак Фучин у него родился сын Урда, от второй жены Идеги Фучин он имел сына Бату и много других сыновей. От его сына Шейбана берет начало знаменитый род шейбанидов. После смерти Джучи Чингис ханом правителем в Дешти-Кыпчак был назначен второй сын Джучи — Бату.

За подстрекательство кыпчаков и горцев на борьбу против монголов Джучи хан решил было отомстить русским князьям. Он составил на этот счет план и сообщил об этом в центр державы Каракорум. Но наступившая смерть помешала осуществлению этих планов. Это намерение претворено было в жизнь уже при его наследнике Бату хане.

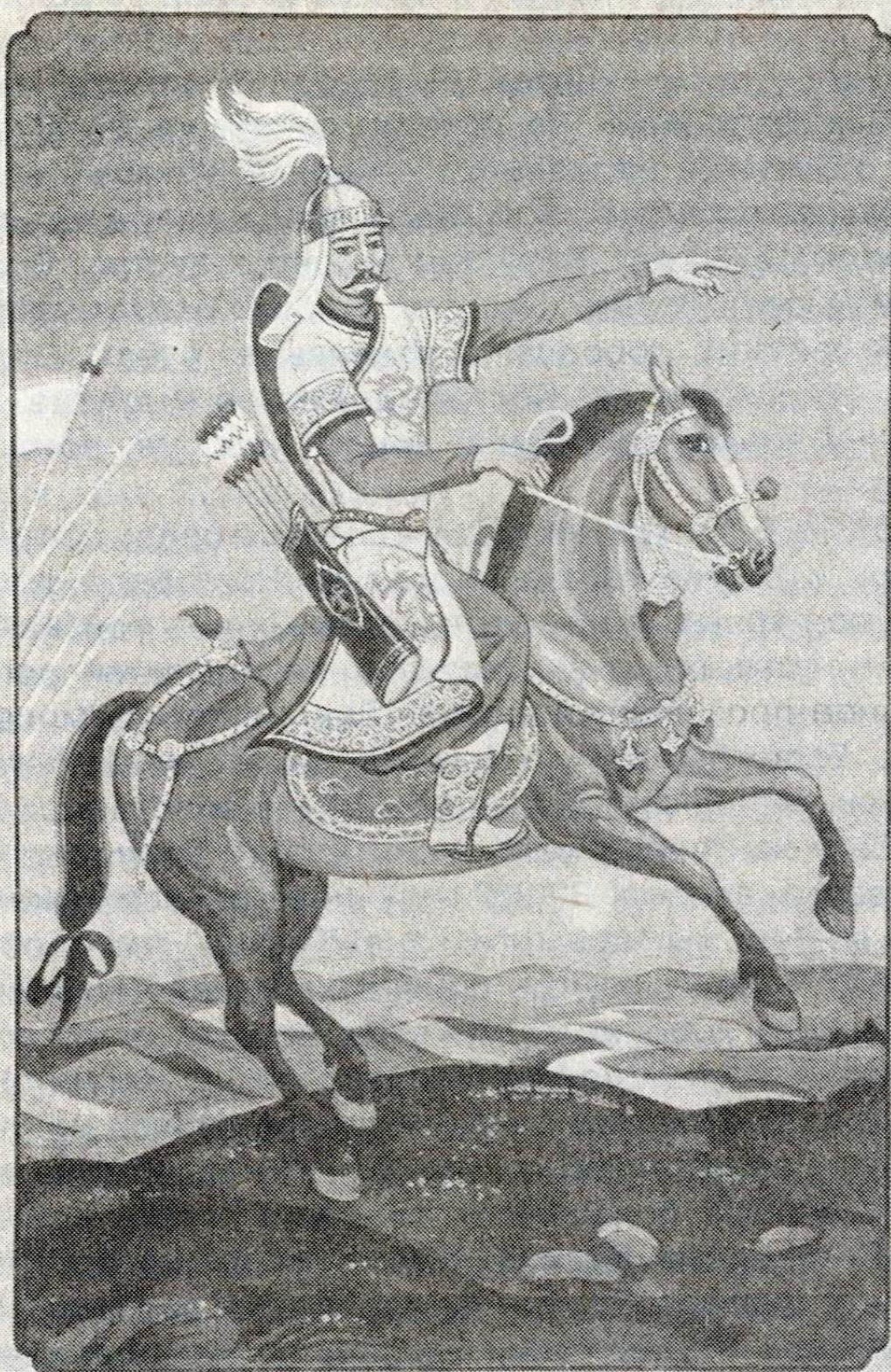
БАТУ ХАН

Когда умер Джучи хан, Чингис хан в Дешти-Кыпчаке ханом назначил его сына Бату. У него кроме имени было еще и уважительное прозвище Саин. Чингис хан в Дешти-Кыпчак отправил своего вельможу Утчекина, который должен был посадить Бату на ханский трон. Его встретили с великими почестями. Утчекин от имени Чингис хана возвел его на трон и передал все пожелания и указы верховного кагана. По случаю восшествия на трон Бату хана был устроен большой праздник, но в это время из Каракорума была получена весть о кончине Чингис хана, и торжества были приостановлены. Бату хан с царевичами предался трауру и много плакал.

В 1229 году в далеком Каракоруме должен был состояться съезд-курултай. Бату хан для участия в нем вместе с родственниками отправился в Монголию. В Каракоруме собрался весь род Чингис хана, и был проведен траур по усопшему, потом, по завещанию умершего, избрали верховного кагана — им стал сын Чингис хана Угедей. Здесь же было принято решение об окончательном подчинении тюрок-кыпчаков, болгар и русских. Новоизбранный каган Угедей, чтобы привести в исполнение решение курултая, всех чингизидов с принадлежащими им войсками передал в распоряжение Бату хана. В этом войске были также знаменитый багатур Бурултай и военачальник Джучи хана Субудай.

В 1236 году Бату хан с большим войском направился в Волжскую Булгарию. Его военачальник Субудай взял город Болгар, истребив многих его жителей. От города остались одни развалины. В это время в Болгаре правил Илхам хан. Позже между монголами и булгарами был заключен мирный договор, на основе которого бывшие эмиры были восстановлены в правах. За это они должны были платить определенную дань.

Бату хан

После подчинения Булгарии к армии Бату хана присоединились войска других ханов и царевичей. Бату хан собрал их на совет и, на основе принятого на курултае решения, через глухие леса направился в поход на Русь. Правда, сначала он отправил туда послов, требуя подчинения. Но русские князья подчиниться отказались. Первым против войск Бату хана выступили князья Рязани. Они в самом начале сражения были перебиты и попали в плен. После пятидневной осады город Рязань пал. Жители

были истреблены, город сожжен. Это произошло в декабре 1237 года.

Несколько русских князей из города Коломны выступили против войск Бату хана; но вскоре их войска были разбиты. После этого Бату хан направился в Москву, который в то время был небольшим городом, сжег его, а князя взял в плен.

2 февраля 1238 года Бату хан вышел к городу Владимиру и на седьмой день осады взял его. Таким образом, в феврале месяце 14 русских городов оказались в руках Бату хана. Среди них были Суздаль, Кострома, Ростов и другие. Русские были окончательно сломлены, никто уже не помышлял о сопротивлении.

После этого Бату хан направился в Новгород, по пути были взяты Тверь и другие города. Когда до Новгорода оставалось 100 верст, во-первых, из-за угрозы нападения войска тюрков-кыпчаков, во-вторых, из-за наступления весенней распутицы, Бату хан повернул войска назад. Так новгородцы избежали разорения. Если бы Бату хан взял этот самый богатый из городов Руси, его войско добыло бы много золота и серебра.

Затем Бату хан направился на юг к реке Дону, подчиняя по пути множество городов. В 1239 году он в прикаспийских степях разгромил войско кыпчакского хана Кудана, тот с остатками войска бежал в Венгрию, где принял христианство и стал служить венгерскому королю. В тот же год Бату хан опять совершил поход на Русь, взяв города Муром, Переславль, Чернигов. После этого вернулся на Дон, где войско расположилось на отдых.

В 1240 году он организовал поход на Киев. Увидев на высоком берегу Днепра большой и красивый город, каган очень удивился. В то время Киев считался одним из богатейших и известнейших городов Руси, и слава о нем распространилась далеко. Бату хан послал своих людей, требуя подчинения. Но киевляне, убив послов, приготовились к защите. Убийство послов у монголов считалось худшим из преступлений, и Бату хан очень разгневался, перешел Днепр и, взяв командование в свои руки, осадил город.

Киевский князь Дмитрий знал, что город все равно будет взят, но перечить воле народа не стал и предпринял меры к обороне. Произошло ожесточенное, кровопролитное сражение, погибло много народа. Сам князь попал в плен. Бату хан, учитывая его храбрость и верность долгу, сохранил ему жизнь.

Однако еще надо было наказать венгерского короля, который принял к себе беглых южнорусских князей. Бату хан пошел на Венгрию походом и заодно решил пройти по Европе.

Претворяя эти планы в жизнь, он взял города Ладыжин, Каменец, затем, пройдя через Галицию, завоевал Польшу. Его военачальники Бурултай, Субудай и Казан действовали в другом направлении, заняв Силезию и Богдан, и через некоторое время сошлись на реке Сай, протекающей по Венгрии.

Европейские монархи были в панике, они не знали, как избавиться от этой напасти, неожиданно свалившейся им на голову. При желании Бату хан мог завоевать всю Европу и присоединить ее к своим владениям. К счастью европейцев, в это время Бату хан получил весть о смерти верховного кагана Угедея. Из-за этого он решил отложить завоевание Европы и вернулся к реке Идели (Волге).

В Поволжье для удобства управления государством, по примеру города Каракорума, он решил построить столицу и назвал ее Сарай. После смерти Угедея верховным каганом стал его сын Гуюк, а после него по предложению Бату хана каганом был избран сын Тули хана Менгу. Бату хан всегда подчеркивал свое подчинение Менгу кагану и прибывших издалека послов направлял к нему в Монголию. Но, несмотря на все уговоры, сам от трона верховного кагана отказывался.

В это время в Сарай к Бату хану стали приезжать русские князья, чтобы выразить ему свою покорность, и просили выдать им ярлык на княжение. Первым приехал князь Ярославля и, признав себя подданным Бату хана, отправил своего сына Константина в Каракорум к кагану Угедею (1243). Прибыл в Сарай также с дорогими дарами князь Новгорода Александр Невский с братом Андреем и многими боярами и поклонился Бату хану (1247).

В летнее время Бату хан со своей ордой кочевал в пределах нынешних городов Казани, Симбирска, Саратова, а с наступлением августа спускался вниз ближе к Каспийскому морю.

Старые русские историки Батыево нашествие на Русь обычно описывают в очень сильных выражениях и его войско сравнивают с варварами. Конечно, нельзя отрицать того факта, что появление Бату хана для русских явилось огромным потрясением. Но всю ответственность за содеянное вряд ли можно возложить лишь на Бату хана, здесь часто ответственность лежит и на самих русских. Например, Джучи хан шел походом на тюрок-кыпчаков, а русские князья, не отдавая себе отчета в происходящем, выступили против монгольской армии и тем самым нарушили их планы. Этим они вызвали гнев монголов, которые и отомстили им.

На самом же деле деяния Бату хана принесли русским много пользы, из-за них они перестали враждовать между собой. Они

осознали, что причина междоусобиц была не в избыточности князей, а в их глупости. Осознав это, они стали собираться вместе. От монголов русские переняли приемы управления войсками, искусство ведения войны, научились также управлять государством. Приезжая в ставку каганов и ханов, русские князья узнавали много нового, в том числе и новые законы, и набирались опыта. Словом, такое общение было для них настоящей школой, которая научила их порядкам организации общественной жизни.

В сущности, именно уроки Чингис хана и Бату хана, а также огромное влияние Золотой Орды и превратили Русь в ту Россию, которой она позже стала. Поэтому русские должны не проклинать монголов, а благодарить их за науку.

То ли из-за болезни ног, то ли по другой причине в последние годы своего правления Бату хан несколько устранился от дел правления, передав их сыну Сартаку.

Бату хан умер в 1255 году в городе Сарае.

БЕРКЕ ХАН

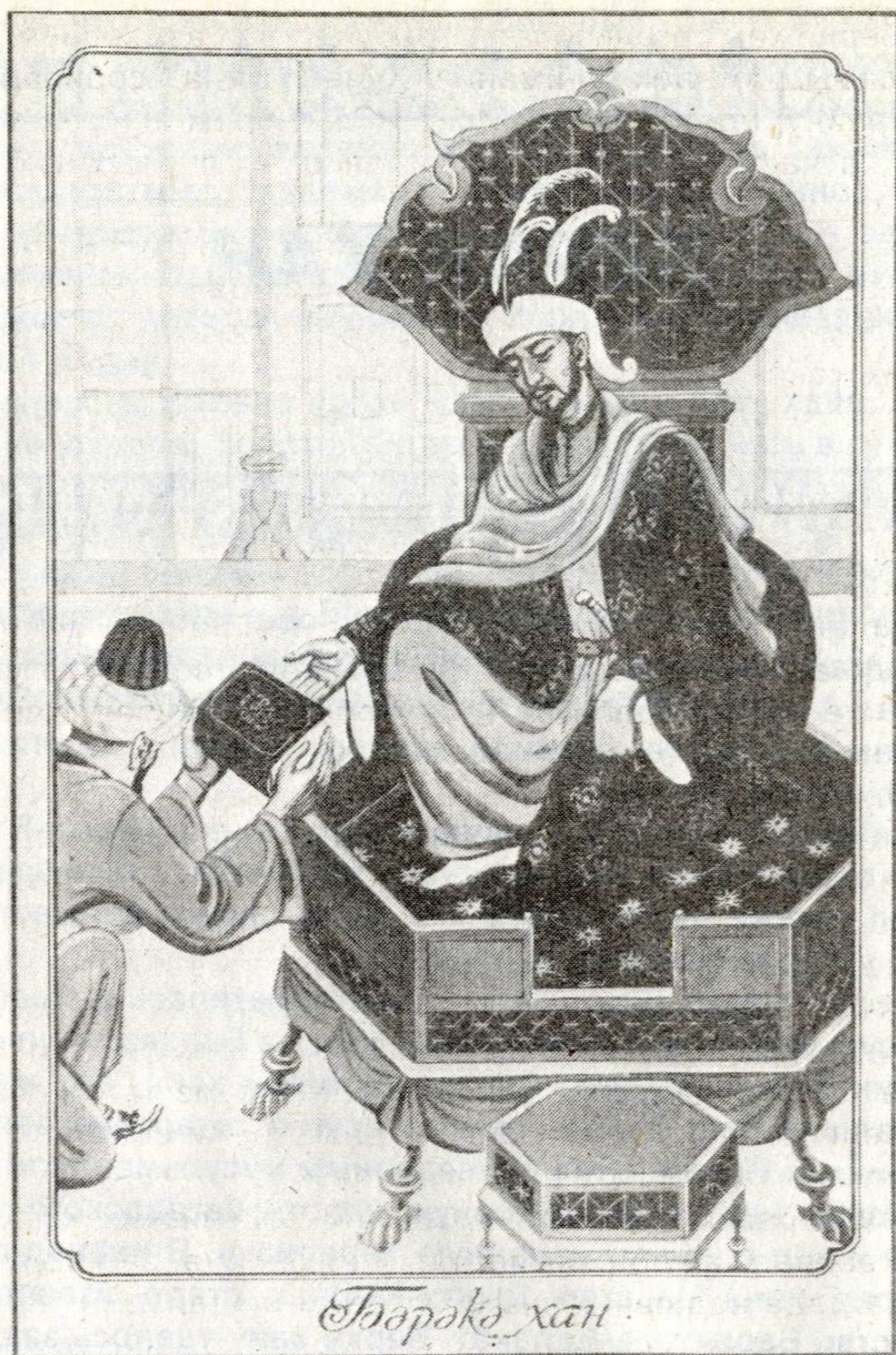

Когда Бату хана не стало, на основе «Ясы» Чингис хана Менгу каган назначил его сына Сартака правителем Дешти-Кыпчака. А после Сартака ханом стал второй сын Бату хана — Улакчи. Оба они правили недолго. Говорят, Сартак даже не успел взойти на трон.

Когда же скончался и Улакчи, Менгу каган в Дешти-Кыпчаке ханом утвердил сына Джучи хана — Берке. Он в благодарность отправил кагану много даров и в честь своего восшествия на престол устроил большой праздник.

По воле Аллаха душа Берке хана обратилась к Исламу, он стал мусульманином и сменил свое имя на Барэкэ, означающее «источник благополучия». Следуя примеру хана, его жена Чечек, младший брат Тукай-Тимур и другие татарские вельможи тоже приняли Ислам. Став правоверным мусульманином, Берке хан признал над собой духовную власть багдадского халифа Габбаса и вел с ним оживленную переписку. В период правления Берке хана царство Дешти-Кыпчак стало известно как государство Бариятель-Баракат. Берке хану удалось завершить строительство столицы — Сарая.

Отцы Берке хана и Хулагу хана были родными братьями. Берке был сыном Джучи, а Хулагу — Тули, а Джучи и Тули являлись сыновьями Чингис хана. Как-то Хулагу хан задумал присвоить себе владения багдадского халифа, и он обратился к верховному кагану Менгу с просьбой разрешить ему начать против халифа войну. Вскоре разрешение было получено. По-видимому, это событие произошло еще при жизни Бату хана. Берке еще не был ханом, но уже дружил с багдадским халифом Габбасом, поэтому он решил во что бы то ни стало помешать этому замыслу и обратился к Бату хану с жалобой. Бату хан, вняв просьбе брата Берке, через верховного кагана добился

запрещения намерений Хулагу хана. Когда Бату хан умер и на трон взошел Берке, Хулагу снова попросил верховного кагана разрешить ему напасть на владения халифа. На этот раз каган не отверг его просьбу. И вот, получив разрешение, Хулагу разрушил Багдад, а сам халиф был убит.

Будучи правоверным мусульманином, Берке хан тяжело переживал случившееся и, сильно разгневавшись на Хулагу, начал искать способ отомстить ему. Не имея возможности обойти запреты «Ясы» Чингис хана и победить своего врага на поле

брани, Берке хан организовал борьбу за трон верховного кагана и тем самым отвлек внимание Хулагу хана, собиравшегося начать войну против мира Ислама в целом и страны Миср (Египет), в частности. Так Берке хан оказал огромную услугу единоверцам.

Эти и другие подобные события сильно обострили отношения между Берке и Хулагу и в конце концов привели к войне. В 1261 году войска двух владык сразились в местности Ширван в Азербайджане. Сначала успех был на стороне Берке хана, но затем инициатива перешла к Хулагу хану. В том же году около города Дербента Хулагу хан одержал над соперником еще одну победу. Тесня войска Берке хана, хулагуиды заняли их земли, грабили, убивали и нанесли большой урон. В это время с дополнительным войском подошел сам Берке хан и напал на врага. Хулагу хан стал отступать и оказался на льду реки Терек. И тут лед на реке не выдержал, и большинство войска утонуло. Остатки же были перебиты. Таким образом, Хулагу хан потерпел сокрушительное поражение.

Это сражение вошло в историю как сражение у Железных Ворот, так называли знаменитый Дербентский проход. Берке хан, увидев горы трупов воинов Хулагу хана, сказал: «Пусть всемогущий Аллах накажет Хулагу! Он монголов натравил на монголов, если бы между нами было согласие и мир, монгольское войско завоевало бы весь мир!» Берке хан так сказал по традиции, так как действительно ханы, вельможи и чиновники, а также некоторая часть войска состояла из монголов, а на самом деле подавляющее большинство армии составляли кыпчаки, болгары, финно-угры и башкиры...

Таким образом, предки нынешних российских мусульман, некогда воевавших под знаменами Берке хана, за надругательство в Багдаде над священным Кораном и хадисами, за убийство десятков тысяч безвинных мусульман, пролитие рек крови и совершение неопикуемых варварств за весь оскорбленный мир ислама жестоко отомстили Хулагу хану. Эти богатыри совершили то, что не под силу было тогда ни одному войску мусульманских стран.

После этих событий Хулагу хан сильно заскучал, предавался печали и вскоре умер. Это произошло в 1264 году. Трон занял его сын Абака хан, который хотя и пытался воевать с Берке ханом, но терпел одно поражение за другим.

Во время правления Берке хана правительство Золотой Орды провело на Руси вторую всеобщую перепись населения. (Первая была проведена при Бату хане.) В 1257 году чиновники

Берке хана, проводившие перепись в Рязанском и Суздальском княжествах, решили заодно переписать и население Новгородчины, которое до того времени было свободно от дани и жило независимой жизнью. Видя такое дело, новгородцы восстали. Но их князь Александр Невский, хорошо представлявший себе, какую беду люди на себя накликают, подавил и усмирил смутьянов. После завершения переписи чиновники Берке хана в 1259 году отправились в Сарай. Так Новгородское княжество мирным путем признало власть Золотой Орды и стало платить «ордынский выход».

В 1263 году Берке хан в честь принятия им Ислама отправил в страну Миср (Египет) к знаменитому султану Мулек Захир Бейбарсу посольство. После этого между ними завязались крепкие связи, постоянно ездили послы и шла оживленная переписка.

Каким был Берке хан как человек и правитель? Предание характеризует его как твердого в Исламе, помогающего делам веры, уважительно относящегося к ученым, справедливого и терпеливого, доброго нравом и избегающего напрасного кровопролития, проницательного и умного правителя. Главную свою обязанность как правитель он видел в сохранении и укреплении веры, почитании Корана и строгом следовании его принципам, поэтому люди величали его титулами «Насретдин» (защитник веры), «Абу аль-Магали» (носитель возвышенных мыслей). Один из крупнейших знатоков ислама уважаемый Абу ар-Раджаи Мухтар ибн Махмуд аз-Захиди в 1259 году написал труд, который, следуя титулу Берке хана «Насретдин», назвал «Рисаляте Насыйрия» и подарил самому Берке хану.

Берке хан правил в продолжение 14 лет и умер в 1266 году от спазм в желудке. Он был похоронен в городе Сарае. Тогда ему было около 60 лет.

НОГАЙ МУРЗА

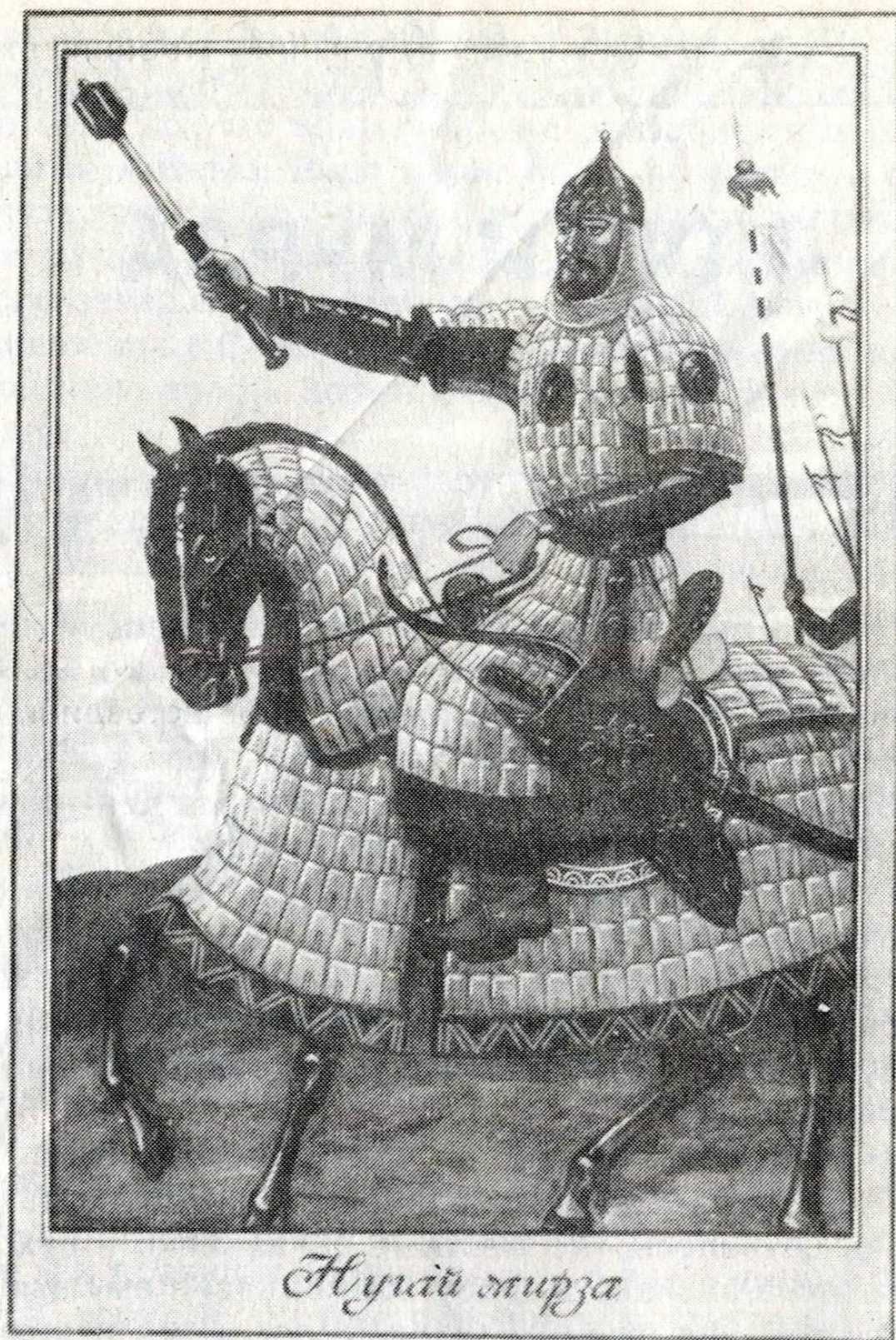

Ногай мурза был сильным и влиятельным вельможей, начавшим службу еще у внуков Джучи хана и самого Берке хана. Из-за большого умения и опытности ему поручались самые ответственные дела. Он владел огромной территорией от Дона до Дуная, включая и степи Крыма. Ногай мурза правил в качестве наместника-улусбека ханов Золотой Орды.

После смерти Берке хана на трон взошел Менгу-Тимур, после него Туда-Менгу; когда и он был отстранен от власти, ханом стал Тулабуга. Ногай мурза при этих ханах пользовался большим влиянием и правил своим улусом. Затем из-за молодости Тулабуги хана он стал независимым правителем, не признавая его своим ханом.

Как-то в Курск баскаком от Золотой Орды был назначен некий Ахмед-баскак, контролировавший деятельность местной власти. Так случилось, что местные начальники и духовенство подали на этого баскака жалобу. Хан объявил ему выговор и в наказание приказал сжечь несколько деревень, принадлежавших этому баскаку. Пострадавший Ахмед-баскак, в свою очередь, подал на них жалобу не Тулабуга хану, а Ногай мурзе, который послал войско и навел на русских князей страх. Этот случай отношения между Тулабуги ханом и Ногай мурзой испортил окончательно.

Надо сказать, напряженность в отношениях у них началась еще задолго до этого. Так случилось, что при возвращении из венгерского похода Ногай мурза со своим войском отделился от хана, не спрашивая его разрешения. Хан после этого в степи сбился с пути и чуть не погиб в зимних буранах. Тогда замерзло в открытой степи 100 тысяч ханского войска. А сам хан с женой еле спасся. Естественно, причину этой трагедии Тулабуга хан видел в недобросовестности своего мурзы и решил ему

Ногай мурза

отомстить. А случай с Ахмед-баскаком только подлил масла в огонь, и вражда разгорелась вновь.

Осведомитель Ногай мурзы при Тулабуга хане доносил ему о каждом шаге хана. И вот однажды от него была получена весточка, что Тулабуга хан будто бы решил покончить с Ногай мурзой, и тому необходимо предпринять защитные меры. На самом деле все это было спровоцировано самим Ногай мурзой, и он тут же воспользовался поводом, чтобы напасть на хана. Действительно, вскоре он прогнал хана, казнил его сторонников, а на трон посадил сына Менгу-Тимура Токту (1291). Затем Ногай мурза свою жену Бейлун послал к новому правителю

Токта хану и через нее попросил, чтобы он истребил тех сановников, которые при прежнем хане строили ему козни.

Принятая со всеми почестями, Бейлун добилась-таки своего: неугодные Ногай мурзе вельможи по одному были вызваны к хану и убиты. После этого Бейлун отправилась к мужу.

Избавившись от враждебных ему сановников, Ногай мурза вовсе расправил крылья и стал жить как полноправный хан. Его владения стали чем-то вроде небольшого ханства.

Дурной пример, как говорится, заразителен. Глядя на Ногай мурзу, и другие вельможи хана стали копить силу, больше думая о себе, чем об укреплении ханской власти. Именно тогда проявились первые признаки той опасности, которая привела в дальнейшем к распаду великой державы и появлению на ее территории самостоятельных ханств. Но пока и кыпчаки, и болгары были еще слабы, чтобы обрести самостоятельность. А русские князья были заняты тем, что постоянно ездили в Орду, ябедничая друг на друга.

Великий князь Дмитрий ясно видел, какую власть имеет Ногай мурза, и стал его бояться больше, чем самого Тулабуга хана. Своего сына Александра с дорогими подарками он посылал в Орду к хану и одновременно заискивал перед Ногай мурзой. Когда метящий на княжеское место брат его Андрей склонил на свою сторону остальных князей, Дмитрий с поклоном отправился к Ногай мурзе, прося помощи. Андрей вместе с другими князьями начал против брата войну. Ногай мурза на помощь Андрею послал брата Токта хана военачальника Дудина (?). Когда Дудин напал на город Переяславль, князь Дмитрий бежал восвояси. В дальнейшем были взяты Муром, Суздаль, Владимир, Юрьев, Углич, Коломна, Москва и другие более мелкие города. Потом он взял еще Тверь и направился в Новгород. Так как новгородцам слово «татары» внушало ужас, они не собирались сопротивляться, военачальника Дудина встретили дорогими подарками и выразили свою покорность. Назначив Андрея князем Новгорода, Дудин вместе с войском отправился в распоряжение Ногай мурзы.

Жена Менгу-Тимур хана Чечек отличалась большой мудростью и при жизни мужа занималась государственными делами, а также политикой. Она этим продолжала заниматься и после смерти мужа. Ее враги донесли об этом Ногай мурзе, объяснив, что, если вовремя ее не убрать, она может стать ему препятствием. Поэтому Ногай мурза решил принять меры, приказав тайно задушить ее. Это случилось в 1294 году.

Разгневался на это Токта хан и начал думать о мести. Почуввав неладное, соучастники убийства Чечек бежали под покрови-

тельство Ногай мурзы. Токта хан требовал выслать их обратно, но мурза отказал ему. По этой причине в 1298 году Токта хан совершил поход во владения Ногай мурзы. А тот вместе с беглецами хана выставил против него 200-тысячное войско и после ожесточенного сражения одержал победу. Ханское войско бежало до самого Дона. Кажется, это было первое серьезное столкновение, когда правители Золотой Орды, разделившись на противоположные лагеря, подняли друг на друга меч.

Спустя некоторое время между сторонниками Ногай мурзы возникла серьезная распря. Этим решил воспользоваться Токта хан и выступил против своего давнего врага Ногай мурзы. Они столкнулись, и войско Ногай мурзы было разбито, а сам он убит. Это случилось где-то в 1299 или 1300 году. Токта хан взял много пленных, большинство которых было отправлено в Египет и продано в рабство. А некоторые из этих кыпчаков позже стали там правителями-султанами.

Ногай мурза после себя оставил трех сыновей — Джеке, Теке и Турая. Когда он был убит, правителем стал Джеке. Он, поссорившись с Теке, приказал его убить. Сторонники Теке решили ему отомстить за убийство брата и за помощью обратились к Токта хану. Хан своего брата Берлека послал против Джеке. Узнав об этом, Джеке успел бежать, но был пойман и по повелению Токта хана в 1302 году убит.

После этого владения Ногай мурзы отошли Токта хану, и он назначил туда своих улусбеков.

Живущие ныне между Каспийским и Черным морями, а также кочующие в степях Прикубанья и Терека ногайцы, по всей вероятности, являются тем народом, который входил в степное объединение Ногай мурзы. Все они являются тюрками-кыпчаками.

Хан Токта умер в 1312 году. Так как его наследник Ильбасмыш умер раньше отца, на трон Золотой Орды взошел Узбек хан, вошедший в историю как блестящий правитель.

УЗБЕК ХАН

Между Берке ханом и Узбек ханом правили Менгу-Тимур, Туда-Менгу, Тулабуга и Токта. Этот период занял примерно 45 лет.

Узбек хан (известный арабский путешественник Ибн Баттута называет его Мухаммед Узбек ханом) был внуком Менгу-Тимур хана. Когда ему исполнилось 30 лет, в 1312 году он стал правителем Золотой Орды. Обладая тонким умом и истинной религиозностью, он много сделал для того, чтобы в Золотой Орде Ислам пустил глубокие корни. При нем Ислам стал государственной религией.

Узбек хан был очень популярен среди своих подданных, правил справедливо и с умом, поэтому в его время царство даже называли страной Узбека. Воины Узбек хана много раз ходили в походы на Азербайджан и Хорасан, где сражались с потомками Хулагу хана, поэтому народы тех земель подданных Узбек хана стали называть «узбеками». А позже это название по традиции стало общим для жителей Сырдарьи, Амударьи и Ферганы. Словом, нынешние узбеки Бухары являются тюрками Дешти-Кыпчака (Золотой Орды) и этноним «узбек» присвоен им благодаря славе Узбек хана.

В дни восшествия Узбек хана на трон между князьями Твери и Москвы шла распря за владение Новгородом. Для поздравления нового хана, выражения ему верноподданнических чувств, а также подачи жалобы на московского князя тверской князь Михаил явился в Сарай и прожил там целых два года. В конце концов Узбек хан подтвердил права князя на Тверь, выдал ему ярлык и вместе с богатырем Тай-Тимуром отправил его на родину.

По жалобе князя Михаила московский князь Георгий был вызван в Орду для ответа. Князь Георгий в Сарае самому хану,

Узбек хан

а также его близким и вельможам вручал богатые дары. Он все свое время и старания употреблял для очернения тверского князя Михаила, подлизывался и униженно вымаливал себе право на великое княжение и в конце концов через одну девицу по имени Агафья, живущую во дворце Узбек хана, добился-таки своего — получил ярлык на великое княжение. Узбек хан в сопровождении военного отряда во главе с богатырем Каугади отправил князя Георгия во Владимир, а тверскому князю Михаилу в ярлыке было отказано.

Узнав об этом, князь Михаил выступил против возвращающегося из Орды Георгия и отряда Каугади. Из-за малочисленности они были вынуждены сдаться. Каугади с отрядом и Георгием с женой Агафьей оказались пленниками. Позже князь Михаил командира отряда Каугади отпустил с подарками в Орду и просил рассказать Узбек хану о своей невинности, а также просил объяснить, что трагедия произошла именно из-за ябедничества князя Георгия. Надо сказать, пока путники находились в плену, неожиданно умерла жена князя Агафья, и князь Георгий, посчитав это удачным поводом, послал на князя еще одну жалобу.

Для разбора дела князя Михаил и Георгий были вызваны в Орду. Георгий непрестанно обвинял Михаила и, влияя через Каугади на хана, все делал для того, чтобы избавиться от соперника. В результате князь Михаил был умерщвлен. А Георгий, получив от Узбек хана ярлык, отправился во Владимир.

Когда в 1325 году сын убитого тверского князя Михаила Дмитрий прибыл в Сарай, то подал жалобу на князя Георгия. Он так красноречиво рассказывал о верности отца хану и так живо описал коварство князя Георгия, погубившего его родителя, что это произвело на Узбек хана сильное впечатление. Видимо, это и решило судьбу Дмитрия, так как он вскоре был утвержден князем в Твери.

Однако этим дело не кончилось, разгорелась большая распря между князем Георгием и сыновьями князя Михаила — Дмитрием, Александром и Константином. Одна сторона хотела погубить другую. В 1325 году в Сарае при Узбек хане состоялась их встреча: с одной стороны, князь Георгий, с другой — Дмитрий с Александром. Когда Дмитрий у трона Узбек хана увидел убийцу своего отца, он не выдержал и зарубил князя Георгия насмерть. Так Дмитрий, покарвав убийцу, сам стал убийцей и был умерщвлен. После этого Узбек хан его брату Александру выдал ярлык на княжение.

В 1327 году Узбек хан сановника Шафкаля с небольшим отрядом послал с неким поручением в Тверь. А молодой князь Александр пустил среди народа ложный слух, что будто бы слуги хана прибыли к ним для насаждения среди христиан ислама, что несогласных собираются убить и хотят быть здесь хозяевами. В результате сам Шафкаль и его люди были перебиты. Но дело этим не кончилось, в Твери поголовно начали резать всех ремесленников и торговцев мусульманского вероисповедания. Не уцелел никто.

Когда эта страшная весть достигла Сарая, Узбек хан повелел разобраться в случившемся. Было установлено, что в этой трагедии виноваты жители Твери. Узбек хан вызвал в Сарай московского князя Ивана Калиту, дал ему 50 тысяч своих воинов и приказал идти на Тверь. А суздальскому князю Александру с войском велел присоединиться к Ивану Калите. Когда они достигли Твери, князь Александр бежал в Литву. Однако жители Твери понесли справедливое наказание. Затем объединенное войско вступило на землю Новгорода, но новгородцы выразили хану покорность, заплатили 1 тысячу рублей денег и остались целы. Войско вернулось обратно в Орду.

После этих событий в награду за оказанные услуги Узбек хан утвердил Ивана Калиту великим князем Руси и, выдав ему ярлык, отпустил в Москву. Иван Калита же часто ездил в Сарай, умасливал там крупных вельмож и тем самым поддерживал хорошие отношения с ордынцами.

Спустя некоторое время убежавший в Литву тверской князь Александр с поклоном прибыл в Сарай. Узбек хан простил его, но Иван Калита указал на его непростительные поступки. В 1329 году по повелению Узбек хана князь Александр был умерщвлен.

В 1340 году князь Иван Калита, оставив свое княжение, поступил в монастырь. Его сын Симеон (Гордый) прибыл в Сарай к Узбек хану и добился ярлыка на великое княжение.

Узбек хан был истинным мусульманским правителем, заботившимся об укреплении веры, однако из уважения к другим вероучениям он предоставлял своим подданным в вопросах веры полную свободу, при нем никто не чувствовал никаких ущемлений. Ярким примером может служить такой факт: в 1313 (или 1319) году Узбек хан митрополиту Руси Петру выдал ярлык, по которому православной религии предоставлялись неограниченные права и возможности. По сути дела этим ярлыком он создал для этой религии райские условия существования. В нем, в частности, имеются слова следующего содержания: «Если кто-либо будет поносить христианство, плохо отзовется о церквях, монастырях и часовнях, тот человек будет подвергнут смертной казни». Вот что собой представляет знаменитое «иго татарских варваров» над Русью.

Папа римский, представлявший Ислам как средоточие фанатизма и невежества и не понимавший великодушия Узбек хана в отношении других религий, почему-то решил, что хан душой тянется к христианству. Однажды он отправил в Сарай своих послов-миссионеров для распространения там христианства.

Оказав им традиционное восточное гостеприимство, Узбек хан дал послам понять, что он относится к Исламу так же уважительно, как их папа относится к учению Христа, и отправил дорогих гостей с почетом домой.

Несомненно, Узбек хан был выдающимся правителем, при котором Золотая Орда достигла небывалого расцвета и могущества, однако нельзя отрицать одной допущенной им ошибки в политике. Она заключается в том, что он, усиливая Московское княжество и не осознавая этого, исподволь готовил против Золотой Орды серьезного врага. Узбек хан ликвидировал постоянно воюющие между собой мелкие княжества и собрал их воедино. По этой причине русские почувствовали свою силу.

Хотя и утверждают, что нынешняя Россия обязана своей славой Петру I и Екатерине II, но фундамент ее, если быть справедливым, заложил именно Узбек хан. Если бы этот правитель придерживался той линии в политике, которую вели предшествующие ханы, даже старания десяти Петров и стольких же Екатеринов не смогли бы создать нынешнюю Россию.

Узбек хан царствовал в течение 28 лет и умер в 1341 (1342) году в Сарае, где и был похоронен.

У него было четыре жены: Тыйтгали (Тайдула), Кебек, Бейлун, Ардужа, два сына — Тенибек, Джанибек и дочь Иткечек.

ДЖАНИБЕК ХАН

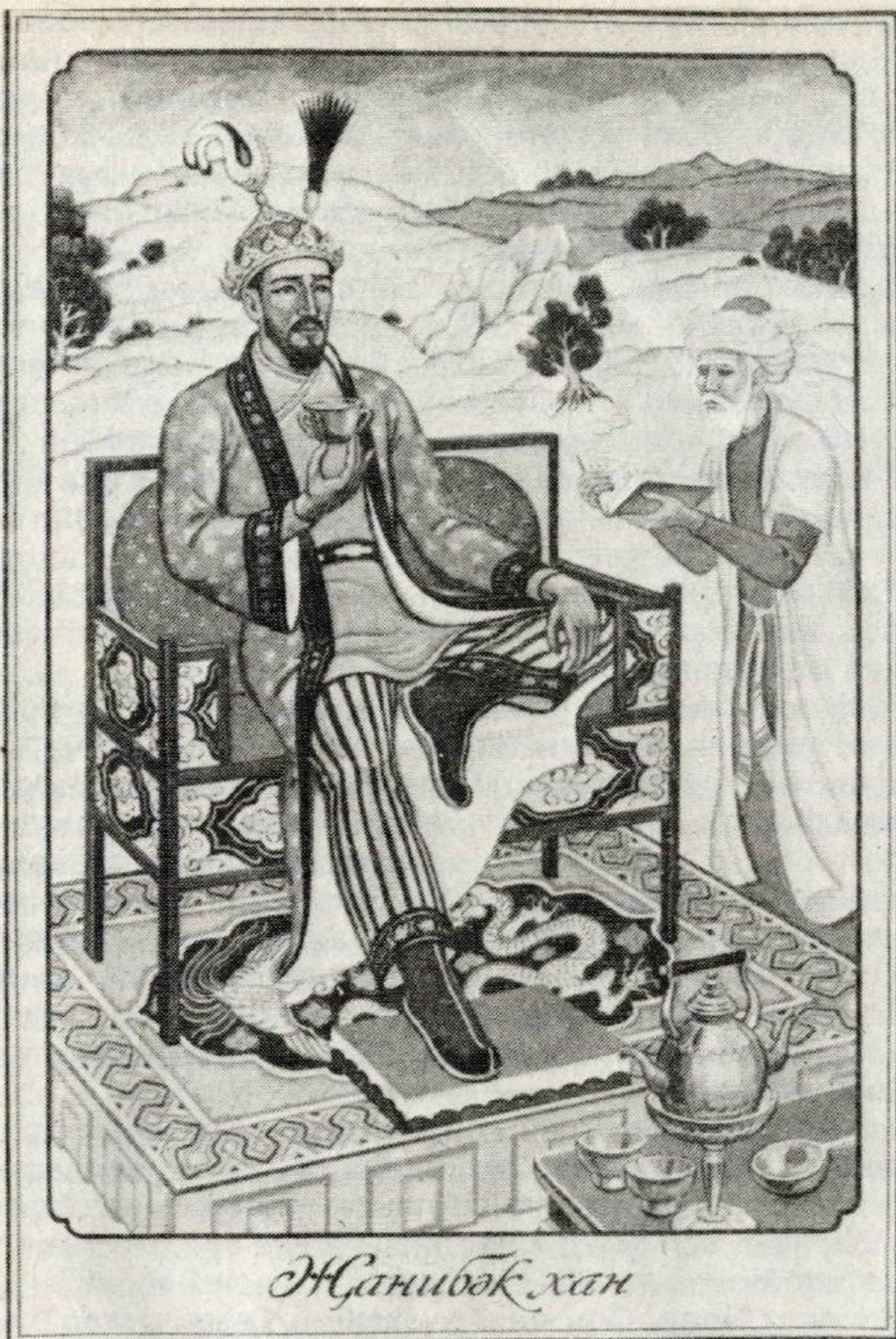
После смерти Узбек хана трон занял его старший сын Тенибек. Он обладал приятной внешностью и уважительно относился к отцу. После воцарения на престол поступки его оставляли желать лучшего, поэтому через некоторое время он был убит, и ханом стал его младший брат Джанибек.

Матерью этих двух ханов была ханша Тыйтгали (Тайдула). Кроме того, у Узбек хана от другой жены был еще сын Хозырбек, который был устранен после воцарения Джанибека. Став в 1342 году ханом, Джанибек отправил в соседние государства много послов, чтобы возвестить их об этом событии.

Как известно, ярлык на княжение русским князьям выдавали ханы Золотой Орды, без него они не имели право носить титул князя. Если даже покойный князь был в хороших отношениях с ханом, его потомки все равно должны были получить новое подтверждение прав на княжение, т. е. получить у хана ярлык. Когда у Ивана Федоровича скончался его дядя князь Дмитрий, он в течение целого года ждал от хана ярлык и не мог приступить к своим обязанностям князя.

Когда на сарайский трон всходил новый хан, русские князья обязаны были ехать в Орду, чтобы приветствовать правителя и выразить ему свою покорность. Например, великому князю Москвы Симеону (Гордому) с этой целью пришлось ездить в Орду даже 5 раз. После восшествия Дженибек хана на трон русские князья с митрополитом Феагонстом прибыли в Сарай. Новый хан князя Симеона не стал долго держать у себя, выдал ярлык и вскоре отпустил домой. А вот митрополита задержал надолго. Хан напомнил, что в церквах и монастырях накопилось очень много золота, серебра и других сокровищ и потребовал от него дани.

Митрополит воспротивился, напомнив ему о ярлыке Узбек хана, освобождающего церкви и монастыри от уплаты дани. Но он не учел, что, во-первых, новый правитель имел право изменить положение ярлыка своего родителя; и, во-вторых, мит-

рополит, конечно, хорошо знал, что на Руси много ценностей действительно хранится под прикрытием церковного имущества. Поэтому спор был не в его пользу. А Джанибек хан, не вдаваясь в подробности, за все церковно-монастырские владения согласился на 600 рублей дани и тем закончил дело. При этом ярлык Узбек хана, освобождающий церковно-монастырские владения от уплаты дани, остался в силе. Поэтому со стороны русских никто не роптал. Наоборот, завершение таким удачным образом дела всеми церковниками было воспринято с радостью. А возвращающегося из Орды митрополита встретили с большим почетом.

Когда сын убитого князя Александра Ярослав Пронский прибыл в Сарай, Джанибек хан выдал ему ярлык на княжение и своему вельможе Киндеку повелел проводить его до родины.

В 1347 году правительство Золотой Орды по какому-то делу послало войско под командованием военачальника Тимура в город Алексин. Город был взят, сожжен и войско с большими трофеями вернулось в Сарай.

После кончины московского великого князя Симеона новгородцы, терпевшие много зла и жестокостей от него самого и его отца Ивана Калиты, послали в Сарай несколько человек во главе с Судаковым с просьбой к Джанибек хану, чтобы он больше не выдавал сыновьям Симеона ярлыки на великое княжение, а подтвердил бы титул князя Константина Суздальского. Но хан не внял их просьбе, а выдал ярлык брату Симеона Ивану.

В 1353 году скончался князь Константин Новгородский и Джанибек хан его сына Андрея утвердил князем Новгорода, Городища и Суздаля.

В 1354 году Федор Глебович с большим войском подошел к Мурому и, прогнав княжившего там Юрия Ярославича, объявил себя князем. Недовольные Юрием муромцы обрадовались и отправили Федора в Орду за ярлыком. Узнав об отбытии Федора, Юрий собрал войско и снова занял Муром. Однако необходимо было сообщить об этом Джанибек хану, и он тоже поехал в Сарай. Вскоре Федор и Юрий предстали перед ханом, который Муромское княжество передал Федору и выдал ему ярлык, а самого Юрия отдал в руки князя Федора. Закованный в цепи Юрий некоторое время сидел в Федоровой тюрьме и вскоре скончался.

Как-то в Твери произошла распря между князьями-родичами Василием Михайловичем и Всеволодом Александровичем Холмскими. Когда митрополит Алексей приехал в город Владимир, рассорившиеся князья явились на его суд. Но у митрополита не хватило полномочий, чтобы решить дело, и они в 1357 году отправились в Орду. Стараниями ханши Тверь осталась за Василием, на суд которому передали и самого князя Всеволода.

В 1357 году знаменитый кадий Мухутдин аль-Бардиги пожаловался Джанибек хану на Малика Ашрафа, правителя Азербайджана, который обирал и притеснял свой народ. После этого Джанибек хан выступил в поход, чтобы наказать несправедливого правителя. Миновав города Дербент и Ширван, он встретился с войском Малика Ашрафа. Произошло крупное сражение, войско Малика Ашрафа было разбито. Сам Ашраф попал в плен и предстал перед ханом. Джанибек хан, простив Ашрафу его грехи, хотел привезти его в Сарай, но знатные люди Азербайджана сказали: «Если Малик Ашраф останется живой, народ будет жить в страхе оттого, что он когда-нибудь вернется». Так как эти слова намекали на иной исход дела,

по повелению Джанибек хана Малик Ашраф был умерщвлен. Узнав об этом, жители города Тебриза произносили благодарственные молитвы.

В этом походе Джанибек хан, заняв город Тебриз, расположился в правительственном дворце, заночевал там, а утреннюю молитву совершил вместе с жителями в мечети Гали шаха. Так как сокровища Малик Ашрафа попали в руки Джанибек хана, он немалую часть роздал войску, а остальную на 400 верблюдах отправил в Сарай.

Спустя некоторое время, оставив сына Бирдебека с 50-тысячным войском в Тебризе, Джанибек хан поехал обратно в Сарай. С собой взял и детей Малик Ашрафа — сына Тимур-Таша и дочь Султан Бахыт. Ханского сына Бирдебека жители Тебриза избрали правителем и устроили в его честь большой праздник.

Возвращаясь с похода, Джанибек хан сильно занемог. Не надеясь на выздоровление, он послал гонца к Бирдебеку. По возвращению в Сарай он объявил Бирдебека своим наследником, попрощался с собравшимися и вскоре умер. Бирдебек отца в живых не застал, приехал уже после его кончины. Утверждения русских историков о том, что будто бы Джанибек хан был убит Бирдебеком и это дело было организовано вельможей по имени Таулы би, по нашему мнению, является безосновательным.

Джанибек хан был добрым и милосердным правителем, народы не терпели от него зла, особенно это касалось русских и христиан. Воспитывался он у известного шейха Шариф ибн Габдулхамида. В своей жизни Джанибек хан строго придерживался мусульманских предписаний — шариата, уважительно относился к ученым, путешественникам и всем тем, кто приезжал к нему для знакомства. Он отличался глубокой религиозностью, был справедлив, чист помыслами и имел прямой, бесхитростный характер.

Как известно, Ат-Тафтазани свой труд «Шархе талхис» преподнес Джанибек хану в подарок и в начале текста упомянул его имя. Те, кто прочтут «Шархе талхис», убедятся, что Джанибек хан был знаменитым исламским государем, и у них после этого не останется ни тени сомнения, что этот хан являлся гордостью мусульман Золотой Орды.

Джанибек хан умер в 1357 году и похоронен в Сарае.

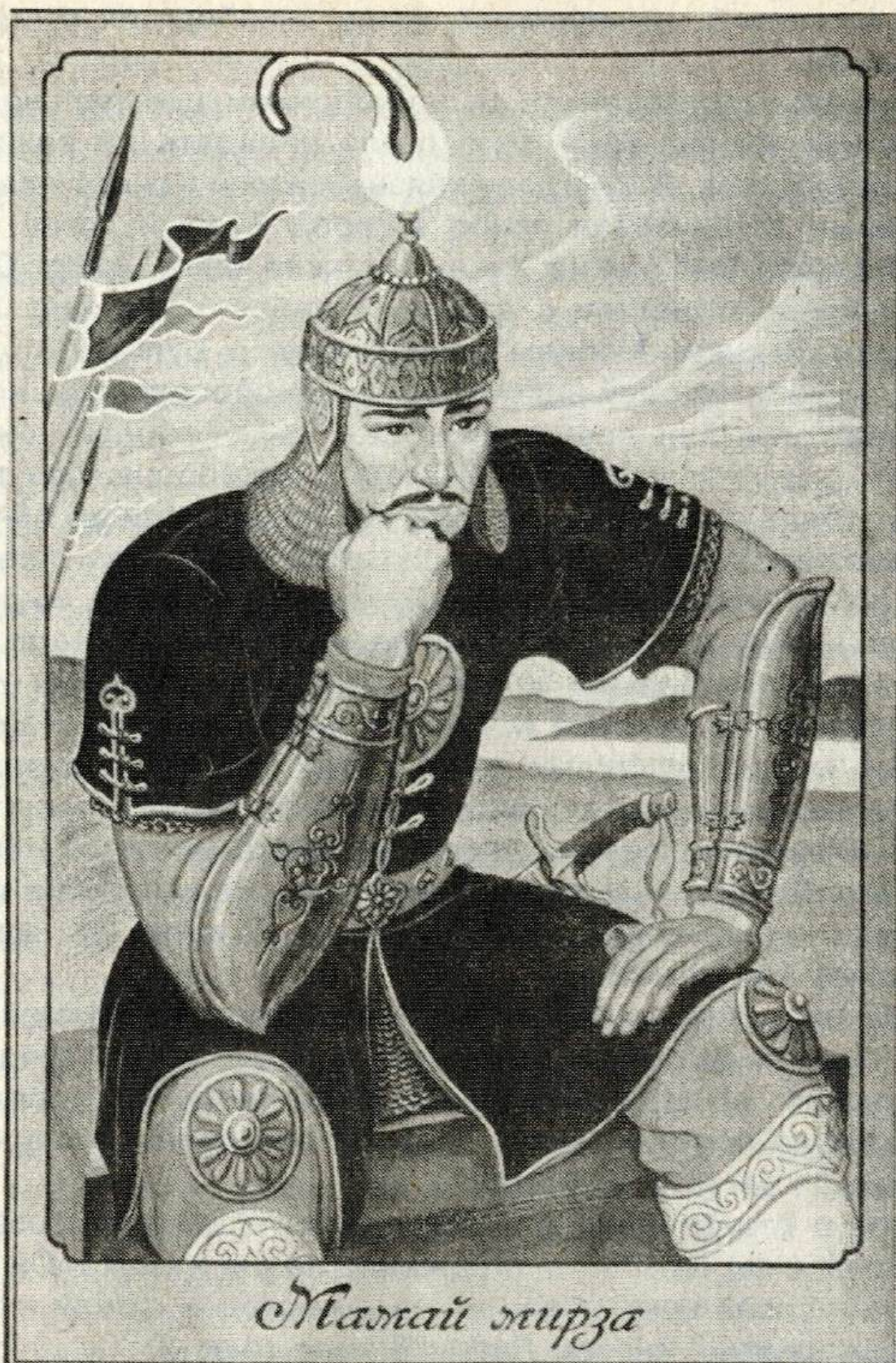
МАМАЙ МУРЗА

После смерти Джанибек хана в Золотой Орде начинается довольно продолжительный период неурядиц и смуты, который русские историки называют «великой замятней». Какими бы строгими и одновременно удобными для организации жизни ни были Чингизовы законы, по известным лишь самому Аллаху причинам государство подверглось какой-то, похожей на паралич, напасти. Именно так случилось с Золотой Ордой. Если верить утверждениям русских историков, Джанибек хан стал жертвой именно той самой смуты. Но как бы там ни было, после смерти Джанибек хана на трон Золотой Орды взошел его сын Бирдебек. Но, в отличие от своего великого и мудрого отца, Бирдебек оказался правителем жестокосердным и недалеким: став ханом, он умертвил более десятка своих родственников. Но и сам на троне просидел не долго — был убит во время смуты 1360 года.

После его смерти не осталось человека из рода Бату хана, достойного занять ханский трон. Прежние порядки к тому времени не очень соблюдались. Разные эмиры и улусбеки сажали на трон подходящих для них царевичей и от их имени вели свою политику, воевали друг с другом, то и дело захватывая город Сарай. Таким образом, с 1360 по 1380 год в Сарае сменилось 14 ханов. Шла настоящая чехарда. Имена этих ханов можно восстановить разве что по отчеканенным в их правление монетам. В силу этих обстоятельств Золотая Орда разделилась на множество частей. В одной из них правил Габдулла хан, ставший ханом стараниями Мамай мурзы. Но реальная власть, конечно, принадлежала самому мурзе.

Мамай мурза был темником, т. е. командовал 10-тысячным войском, и не раз показывал образцы мужества и храбрости. Он был зятем Бирдебек хана.

Мамай мурза

Как-то в Сарай к Мурид хану прибыл просить ярлык на московское княжение Дмитрий, но хан назначил его князем во Владимир, в то самое время Мамай мурза тому же Дмитрию от имени Габдуллы хана послал другой ярлык. Мурид хан, узнав об этом, князем во Владимире утвердил некоего Дмитрия Суздальского. Этот случай показывает полную анархию в управлении государством. Народ часто не мог даже определить, кто же на самом деле является ханом. Это было на руку русским князьям, они почувствовали скорый конец Золотой Орды и

начали мечтать о том времени, когда освободятся от ханской зависимости.

Пользуясь неразберихой и ослаблением центральной власти, русские князья то и дело стали нападать на различные улусы государства. В 1370 году князь Дмитрий Константинович с союзниками организовал поход в город Булгар. Тогда правителем Болгара был некий Хасан, должно быть, эмир. Однако болгары врага встретили с дарами и предложили мир. В 1376 году великий князь Москвы снова ходил в Булгарию, осадил Казань, жители которой некоторое время оборонялись, но были побеждены. Им пришлось выплатить 5 тысяч рублей контрибуции. Чуть раньше этого, в 1374 году, новгородцы без всякой причины убили послов Мамай мурзы и уничтожили их 1,5-тысячный сторожевой отряд. Главу посольства Сары Айку с несколькими людьми взяли под стражу. Однако им удалось вырваться из тюрьмы, завладеть оружием и сразиться. Все они пали в бою.

Надо сказать, Мамай мурза к этим событиям не остался равнодушным. По просьбе мордвы о заступничестве и сопровождаемые их проводниками, в 1377 году он послал в поход на Москву некоего военачальника Арабшаха. Но московское войско бой не приняло, бежало. Арабшах направился в Н. Новгород и сжег его. После отъезда ордынцев русские напали на мордву и нанесли им большой урон, убивали и жгли их, всячески измывались над пленными.

Чтобы отомстить московскому князю Дмитрию, Мамай мурза послал было туда своего военачальника Бегича с отрядом, но на рязанской земле, у реки Вожа, отряд потерпел поражение. При переходе обратно через реку многие воины утонули. Это случилось 11 августа 1378 года.

Смуты в государстве, разобщенность войска не позволили Мамай мурзе отомстить за поражение на реке Вожа. Он решил привлечь к своей армии наемников — черкесов, армян и генуэзцев, и заключить с князем Литвы Ягайло союз.

В 1380 году Мамай мурза с наемным войском перешел Идель и начал продвижение, надеясь 1 сентября соединиться с Ягайло. Вся русская земля и великий князь Москвы Дмитрий были охвачены страхом. По всей Руси набатом звучали призывы о спасении отечества, нации и веры. Это патриотическое движение возглавило духовенство. В результате этого распри между князьями прекратились, силы собирались в единый кулак. И в конечном счете это обстоятельство сыграло решающую роль: 15 августа 1380 года в городе Коломне собралось 150-тысячное войско, в котором ощущался необычайный подъем. Все готовы

были отдать жизнь за родину и веру. Жители города, видя такое воодушевление, плакали от радости.

Между тем Ягайло с армией к 1 сентября подойти не успел. Русские 8—9 сентября перешли Дон и расположились у небольшой реки Непрядвы (приток Дона), заполнив пространство в 10 верст.

Куликовская битва началась 8 сентября в 12 часов дня. В начале сражения перевес сил был на стороне ордынцев. Был даже момент, когда можно было отсечь русских от Дона. Но Мамай мурза не сумел воспользоваться им. Пешее войско русских валилось, как скошенная трава. В это время князь Дмитрий бросил в бой свой засадный полк. Это решило исход дела, ослабевшие ряды получили поддержку и русские сообща начали натиск.

Наемное войско Мамай мурзы заколебалось, решив, что к русским подошли свежие силы, а затем бросилось бежать. Из-за больших потерь русских преследование бежавших продолжалось недолго.

В этой знаменитой битве потери с обеих сторон составили 200 тысяч человек. Погибло много князей и бояр, тела убитых плыли по реке на протяжении 10 верст. За эту победу князю Дмитрию был присвоен титул «Донской». В 1848 году на месте этой битвы правительством России был сооружен памятник.

Но Мамай мурза не отказался от дальнейшей борьбы. Собрав состоящих из одних только «татар» войско, он задумал идти на Москву. Но как раз в это время он узнал, что в Сарае на трон взошел Токтамыш хан и все вельможи признали его власть. Когда же к Мамай мурзе от нового хана явился человек с требованием покорности, он власть Токтамыш хана признать отказался. Так он противопоставил себя ханской власти и теперь войско Золотой Орды выступило против него. На знаменитой реке Калке между Токтамыш ханом и Мамай мурзой произошло ожесточенное сражение. Мамай мурза в этом бою потерял всех своих богатырей и большую часть войска и, забрав с собой жен, детей и сокровища, вынужден был бежать в город Кафу¹, находящийся в Крыму.

Мамай мурза по природе своей был человеком умным, храбрым и необычайно деятельным. Видно, так ему было написано на роду,—дела его пошли неудачно. Ведь в мире счастье и несчастье ходят рядом. Если бы не наступил роковой для него

¹ Ка фа — ныне город Феодосия.—Пер.

час, он бы успел соединиться с Ягайло прежде, чем войско Дмитрия подошло к Дну. Между тем в день страшной битвы Ягайло находился всего в 30—40 верстах от места сражения. Если бы битва была отложена хотя бы на день, они успели бы соединиться — в этом нет сомнения. Но в тот день судьба улыбнулась князю Дмитрию.

Однако Мамай мурза, несмотря на опоздание Ягайло, сражался отчаянно и храбро, и силы русских таяли на глазах. Когда же в бой был брошен засадный полк, ему нужно было продержаться хотя бы полчаса, тогда, возможно, он бы одержал победу. Основная причина поражения заключалась в том, что наемное войско из генуэзцев и армян побежало. Наемник он и есть наемник, его ничто, кроме денег, не интересует. Когда же наступает опасность, — он оставляет поле боя.

Для Московского княжества главным итогом Куликовской битвы стала не сама победа над ордынцами, а понимание того, что их можно победить. В самом деле, ведь итоги победы были совсем неутешительны: князь Дмитрий в этой битве потерял лучших своих князей, большую часть войска, а его родина по-прежнему осталась данником Золотой Орды, и он обязан был ездить в Сарай за ярлыком на великое княжение. К тому же «ордынский выход», которого требовал от него Мамай мурза, он по-прежнему обязан был отвозить в Сарай. Так что итоги победы не принесли Москве того облегчения, которого она ожидала. Только сейчас мы воспринимаем ее как явление чрезвычайное.

Что же касается дальнейшей судьбы Мамай мурзы, то после Куликовской битвы генуэзцы города Кафы сначала вроде бы приняли его с почетом, но потом предали, зарезав его самого и всех его сторонников, а богатства разделили между собой. Это произошло в 1380 году. Так завершился жизненный путь славного темника Мамай мурзы, оставившего заметный след в истории Золотой Орды.

ТОКТАМЫШ ХАН

Токтамыш хан является далеким потомком Джучи хана, сына Чингис хана. Во время одной из смут он из Сарая бежал в Самарканд и в качестве почетного гостя жил у эмира Аксак Тимура. Спустя некоторое время при военной помощи своего покровителя он взял город Сыгнак и под именем Насретдина Багадира объявил себя правителем Ак Орды. Узнав о поражении Мамай мурзы в Куликовской битве, он опять же с помощью Аксак Тимура вернулся в Золотую Орду и занял ханский трон.

Через некоторое время Токтамыш хан своего человека Ак Ходжу с 700 воинами отправил в пределы Московского княжества и потребовал от русских князей явиться к нему с поклоном. Но его вельможа Ак Ходжа испугался и вернулся в Сарай ни с чем. Великий князь московский Дмитрий Донской истолковал это как слабость Золотой Орды.

Однако Токтамыш хан решил довести начатое дело до конца и собрался идти на Москву, чтобы поставить Дмитрия Донского на колени. В 1382 году он выступил в поход (через два года после знаменитой Куликовской битвы!). Перепуганные князья Ниж. Новгорода и Рязани тряслись от страха и во всем поддакивали хану. Узнав о приближении Токтамыш хана, Дмитрий Донской тоже пришел в сильное волнение. Сил для сопротивления у него не было, так как почти все его войско полегло на Куликовском поле. Поэтому он, взяв с собой семью, под видом сбора войск решил спастись бегством. Когда Токтамыш хан взял город Серпухов, в Москве поднялся бунт. Многие из города бежали. В эти дни в стольном городе происходило что-то невообразимое: начались беспорядки, поджоги, драки, голод.

23 августа отряды ордынцев показались на окраине Москвы. На следующий день подошел и сам Токтамыш хан. Начались бои, продолжавшиеся несколько дней. 26 августа богатыри

Туглагул хан

самого хана, а также сыновья нижегородского князя Дмитрия и шурины московского князя Дмитрия обратились к осажденным жителям Москвы с просьбой прекратить сопротивление и встретить хана с хлебом и солью. Москвичи открыли ворота, защитники и духовенство вышли наружу, чтобы встретить хана.

Как утверждают русские историки, тут произошло следующее: как только открылись ворота, ордынцы ринулись внутрь и началось избиение жителей, погромы, пожары, было разграблено имущество церквей. Однако этому трудно поверить. У татарских ханов обман доверившегося считался худшим из пре-

ступлений, к тому же мусульманский закон — шариат строго запрещает такие поступки. Невозможно поверить, чтобы такой уважаемый всеми правитель-мусульманин пошел бы на такую низость и обман. По нашему мнению, здесь главная причина случившегося заключается, видимо, в том, что, несмотря на все уговоры и увещевания, упрямые жители города не сложили оружия. В этом случае избежать кровопролития действительно было трудно.

После захвата Москвы Токтамыш хан взял еще города Владимир, Переяславль, Юрьев, а тверскому князю за оказанные ордынцам услуги и присланные хану подарки был выдан ярлык на княжение. Затем хан с войском вернулись в Орду.

С уходом ордынцев прятавшийся где-то князь Дмитрий Донской вновь появился в Москве. Стольный город в эти дни представлял печальную картину: многие дома были сожжены и разрушены, уцелел лишь Кремль с башнями. Увидев свое гнездо разоренным, князь чуть не лишился дара речи, приказал срочно захоронить трупы и приступить к восстановлению города.

Победу на Куликовском поле русские обычно объясняют чудотворной силою своего духовенства, а также совпадением даты битвы с религиозным праздником. Между тем это московское бедствие случилось именно из-за Куликовской битвы. Если бы князь Дмитрий принял тогда условия мира, поставленного перед ним Мамай мурзой, возможно, никто бы и не слышал о Токтамыше. А сейчас положенный Мамай мурзе «ордынский выход» (дань) русские князья все равно должны были отвозить Токтамыш хану. Вдобавок ко всему в Москве произошло великое разорение и оно осмелевшее русское войско сразу же поставило на место. Короче говоря, после московского разорения 1382 года Русь полностью вернулась под владычество Золотой Орды. Так что Куликовская битва потеряла всякое значение.

Видя жалкое положение Московского княжества, князь Твери Михаил сына своего Александра отправил в Орду к Токтамыш хану, чтобы выпросить ярлык на княжение во Владимире и Новгороде. Конечно, Дмитрий Донской к этому событию не остался безучастным. Вслед за сыном тверского князя он со многими дарами отправил в Орду своего сына Василия и бояр (1383). Летом того же года в Москву от хана прибыл Карача мурза. Князь Дмитрий был этому очень рад. В это время скончался князь Дмитрий Новгородский и Токтамыш хан его дяде Борису выдал ярлык на княжение.

В 1385 году из-за некоторых осложнений Токтамыш хан с 100-тысячным войском отправился в город Тебриз, в качестве

победителя вступил в город, но его враг Султан Ахмед успел бежать в Багдад. События в Тебризе послужили Аксак Тимуру поводом для начала войны против Токтамыш хана. Эта война растянулась на многие годы.

В это время в Москве в возрасте 39 лет умер Дмитрий Донской (1389). Князем остался его сын Василий, получивший благословение от Токтамыш хана в Орде. По его просьбе ему были пожалованы дополнительные привилегии для расширения и усиления Московского княжества. Так, Василий вернулся в Москву, добившись больших уступок от хана.

Причина такой уступчивости хана заключалась не в самом Василии, а в неблагоприятной обстановке, складывавшейся вокруг Золотой Орды. Как раз в это время стало известно о намерении Аксак Тимура идти походом на Орду, поэтому Токтамыш хан, боясь оказаться между двух огней, вынужден был идти князю навстречу.

Решающая битва между Токтамышем и Аксак Тимуром произошла на реке Терек в 1395 году. Свидетели этих событий писали, что человеческая кровь текла словно река. После трехдневного непрерывного боя Токтамыш хан вынужден был бежать. После этого армия Аксак Тимура бросилась на землю Дешти-Кыпчака. И начала уничтожать все на своем пути. Культурная страна за короткий срок превратилась в кладбище. Было убито и захвачено в плен бесчисленное количество людей. Предки российских мусульман ни от кого не терпели столько зла, сколько от похода Железного Хромца (Аксак Тимур). Причина гибели великой державы и возникновение на историческое арене огромной Российской империи связаны прежде всего с опустошительным походом Аксак Тимура.

Когда Сарай, Хаджитархан (Астрахань) и другие города были сравнены с землей, когда был опустошен весь Дешти-Кыпчак, русские вздохнули свободно и в течение 12 лет жили безмятежно. Правда, временами в Орде появлялось какое-то правительство, но мира так и не было. Московский князь ни сам к ханам не являлся, ни людей своих не посылал. С прекращением уплаты дани не стало и уважения к правителям Орды.

Когда войска Аксак Тимура ушли, появился Токтамыш хан, собрал разбежавшихся в разные стороны воинов и вернулся с ними в Сарай. Начав восстанавливать город, хан снова напомнил живущим по соседству народам о своей ханской власти. Но тут на него пошел другой хан Тимур-Кутлуг. У Токтамыша сил было мало, поэтому он забрал семью, верных сторонников и бежал к великому князю Литвы Витовту.

Тот принял его как настоящего правителя, отдал в его распоряжение город Лиду. Через некоторое время Токтамыш хан попросил у него военной помощи, чтобы вернуть себе потерянный улус. В конце концов они договорились на следующих условиях: если князь Витовт поможет ему вернуть трон в Сарае, Токтамыш хан отдаст ему Московское княжество.

Князь Витовт согласился, собрал огромное войско и отправился в поход. Но в бою на реке Ворскле в 1399 году армия Витовта и Токтамыша была разгромлена знаменитым эмиром Тимур-Кутлуг хана Идегеем.

Токтамыш хан своим современникам запомнился как сильный, прозорливый и предприимчивый правитель. Но после войны с Аксак Тимуром он потерял самостоятельность и власть. После битвы на реке Ворскле он некоторое время кочевал в степи, пытаясь вернуть себе трон, время от времени сражался с ханами, сидевшими в Сарае. Но все было тщетно. И наконец, в одном из боев близ Тюмени он был убит Идегей мурзой — военачальником правившего тогда в Золотой Орде марионеточного Шадибек хана (в 1404 или 1407 году).

От Токтамыш хана остались сыновья Джалалетдин, Хабар-Бирде, Кибек, Карим-Бирде, Искандер, Абу Сагид, Кучек, Кадыр-Бирде. Некоторые из них в смутное время на короткий срок становились ханами в Сарае и чеканили свою монету. Джалалетдин же бежал на Русь. Позже, в результате переворота в Сарае, в 1411 году сел на трон и правил в течение 14 месяцев. Когда же князь Москвы Василий с дарами прибыл в Сарай, Джалалетдин был убит своим братом Карим-Бирде. Василию подарки пришлось вручить новому хану Карим-Бирде. И позже некоторые из сыновей Токтамыш хана на короткий срок становились ханами, но непрерывная борьба за трон всех их свела в могилу.

ИДЕГЕЙ МУРЗА

Идегей мурза происходил из племени мангытов и был человеком смелым, хитрым и деятельным. В правительственных кругах Золотой Орды он стал известен и влиятелен еще со времен Мамаю. Кто-то из его близких по женской линии была замужем за Тимур-Кутлуг ханом. Сам Идегей начал службу в качестве нукера¹ Токтамыш хана, потом возвысился и стал его эмиром. По какой-то причине их отношения испортились и Идегей, опасаясь за свою жизнь, бежал в Самарканд к Аксак Тимуру. Спустя некоторое время, в 1391 году, ему, наконец, удалось уговорить Аксак Тимура организовать поход на Золотую Орду.

Надо сказать, среди войск Токтамыш хана одна часть состояла из мангытов, являвшихся соплеменниками Идегей мурзы. И вот он послал к ним своего человека с предупреждением, чтобы те, когда начнется бой с Токтамышем, оставили ряды его войска. Действительно, в самом разгаре сражения Аксак Тимура с Токтамышем племя мангытов предательски покинуло строй. И это обстоятельство сыграло свою роковую роль — войско Токтамыш хана было разбито, а сам он спасся лишь бегством. Аксак Тимур разграбил и опустошил все Заволжье, взятых в плен молодых парней и девушек роздал своему войску. Те целомудренных мусульманок использовали как наложниц.

В войске Аксак Тимура находился сбежавший от Токтамыш хана чингизид Тимур-Кутлуг оглан. Как уже говорилось, Идегей тоже служил у Аксак Тимура. И вот однажды он задумал хитрое дело. Он попросил своего покровителя Аксак Тимура разрешить

¹ Нукер — дружинник — Пер.

Идегей мирза

ему удалиться к племени мангытов, чтобы привести их в распоряжение эмира. Свою просьбу он обосновал тем, что в поражении Токтамыш хана немалую роль сыграл уход с поля боя мангытов, и хан в дальнейшем постарается отомстить им.

Так, Идегей получил разрешение удалиться, поехал к своему племени и ... обратно не вернулся. Идегей мурза с помощью Аксак Тимура отомстил своему давнему врагу Токтамыш хану и одновременно обманул и самого эмира. После этого случая упомянутый Тимур-Кутлуг оглан тоже смог уйти от Аксак

Тимура. Эмир, прождав некоторое время Идегея и не дождавшись, вернулся в родной Самарканд.

Потом Идегей мурза посадил Тимур-Кутлуг оглана на трон и несколько раз сразился с Токтамыш ханом. Но каждый раз терпел неудачу. После пятнадцатого столкновения Идегей надолго исчез и никто не знал его местонахождения. Конечно, Токтамыш хан старался не выпускать его из поля зрения, но вдруг со стороны Кавказа на него напал Аксак Тимур. У реки Терек произошло крупное сражение и Токтамыш хан был разбит. Правда, после ухода Аксак Тимура Токтамыш хан город Сарай привел в порядок, вновь объявил себя ханом, но на троне просидел недолго. От имени Тимур-Кутлуг хана на него опять напал Идегей мурза, Токтамыш хан вынужден был покинуть Сарай и податься в Литву, ища пристанища.

Идегей мурза у великого князя Литвы Витовта потребовал выдать ему Токтамыш хана. Но князь Витовт ответил ему отказом — он сам мечтал о славе Золотой Орды. Вскоре собрался в поход.

В 1399 году между Витовтом и Идегеем произошло ожесточенное сражение. Сначала инициатива была на стороне князя Витовта, но потом Идегей мурза (как главнокомандующий армии Тимур-Кутлуга) бросил на врага засадный полк и добился перелома в ходе битвы. К тому же на ровном месте пушечная стрельба врага не дала ожидаемого результата. Армия великого князя Витовта (и Токтамыш хана) была разбита наголову. Токтамыш хан бежал в неизвестном направлении. Бесчисленные обозы и богатства противника попали в руки Идегей мурзы, а самого великого князя Витовта гнали на расстоянии 500 верст вплоть до ворот Киева.

После смерти Тимур-Кутлуга (1400) Идегей мурза на трон посадил его родственника Шадибека, потом Фуладбека, а после него Тимура, его брата. В это время из-за частой смены правителей авторитет Золотой Орды сильно пошатнулся и русские князья перестали обращать внимание на распоряжения из Сарая. Идегей мурза решил положить такому своеволию конец и, посадив на трон Фулад-Тимура, в 1408 году собрался в поход на Москву.

Московский князь Василий подготовился к встрече, но когда ордынцы стали подходить ближе, забрал жену с детьми и бежал в Кострому. Жители Москвы были в панике. Воспользовавшись ситуацией, воры и преступники начали грабить и убивать горожан, даже подожгли посад. Идегей по пути взял города Переяславль, Ростов, Дмитриев, Серпухов и 30 ноября подошел к Москве.

Он намерен был перезимовать в Коломне, а Москву рассчитывал взять измором. Но через некоторое время неожиданно для многих предложил москвичам мир. Народ московский воспринял это как божью благодать и, приняв все условия, выплатил 3 тысячи рублей денег. 21 декабря 1408 года Идегей мурза отправился в Орду, так как, по свидетельству русских историков, в это время один из царевичей совершил нападение на Сарай.

Возвращаясь в Орду, Идегей мурза в пути написал князю Василию письмо, в котором обвинял его в притеснении подвластных Орде племен, указал на недопустимость предоставления убежища сыновьям Токтамыш хана, пригрозил наказанием за неуважение к ханам и неуплату дани, а также требовал восстановления старых порядков (1409). Зная о начавшейся в Орде смуте, князь Василий оставил письмо без ответа.

Между тем в это время на Сарай напал сын умершего Тимур-Кутлуга Тимур хан и Идегей мурзу с Фулад-Тимур ханом вынудил оттуда бежать. Потом на горизонте появился сын Токтамыш хана Джалялетдин и прогнал самого Тимур хана (1411). Фулад-Тимур хан с Идегеем оказались в Крыму и, отделившись от Орды, создали там новое ханство. Основание Крымскому ханству было положено именно в эти годы.

В 1416 году Идегей мурза снова сразился с великим князем Литвы Витовтом и одержал над ним победу. Его владения были опустошены, много тысяч людей попали в плен. После этого Идегей мурза отправил к князю Витовту посла с предложением мира и передал ему в дар покрытых красным войлоком трех верблюдов и 27 лошадей.

Действительно, вскоре они заключили мир. Конечно, это было сделано неспроста, у Идегей мурзы на то имелись особые причины. Дело в том, что в это время отношения между Карим-Бирде (сидевшим в Сарае) и Витовтом серьезно обострились, поэтому Идегей мурза решил отомстить Карим-Бирде хану, сыну Токтамыша, натравив на него Витовта. А причина напряженных отношений Витовта с Карим-Бирде заключалась в том, что Витовт в свое время низвел Карим-Бирде с трона и с титулом «князь всех кыпчаков и монголов» посадил на его место Джучи-да (потомка Джучи хана) Битсебула, одарив его знаками ханского величия — головным убором и шубой. Карим-Бирде же в сражении с Битсебулом одержал победу, взял последнего в плен и обезглавил.

Позже Идегей мурза у реки Идель сразился с другим сыном Токтамыш хана Кадир-Бирде, который погиб в бою. Войско же самого Идегея было разбито, сам он получил ранение. Он был

схвачен воинами Кадир-Бирде. Идегей мурза попросил их отсрочить казнь. Они согласились. Идегей по всем правилам совершил омовение и сотворил два rakata намаза. После этого он был умерщвлен. Его похоронили в степи восточнее Астрахани. Это случилось в 1419 году.

За два-три года до своей кончины, как бы чувствуя ее приближение, Идегей мурза с семьей и 300 всадниками совершил паломничество в Хиджаз. В период его правления ханы сидели на троне лишь для отвода глаз, вся фактическая власть находилась в руках самого Идегей мурзы. Таков был этот человек — энергичный, властный, деятельный.

Да простит его всемогущий Аллах, Идегей мурза всю жизнь общественные интересы приносил в жертву личным, уговорами толкнул Аксак Тимура на войну против Золотой Орды, рассеяв крепкую мусульманскую общность, совершил непоправимую ошибку, которая привела к трагическим последствиям. Если одной из причин нынешнего угнетенного и подавленного состояния мусульман России является Аксак Тимур, его опустошительные походы, второй ее причиной можно считать деятельность Идегей мурзы, который довел эту трагедию до логического завершения.

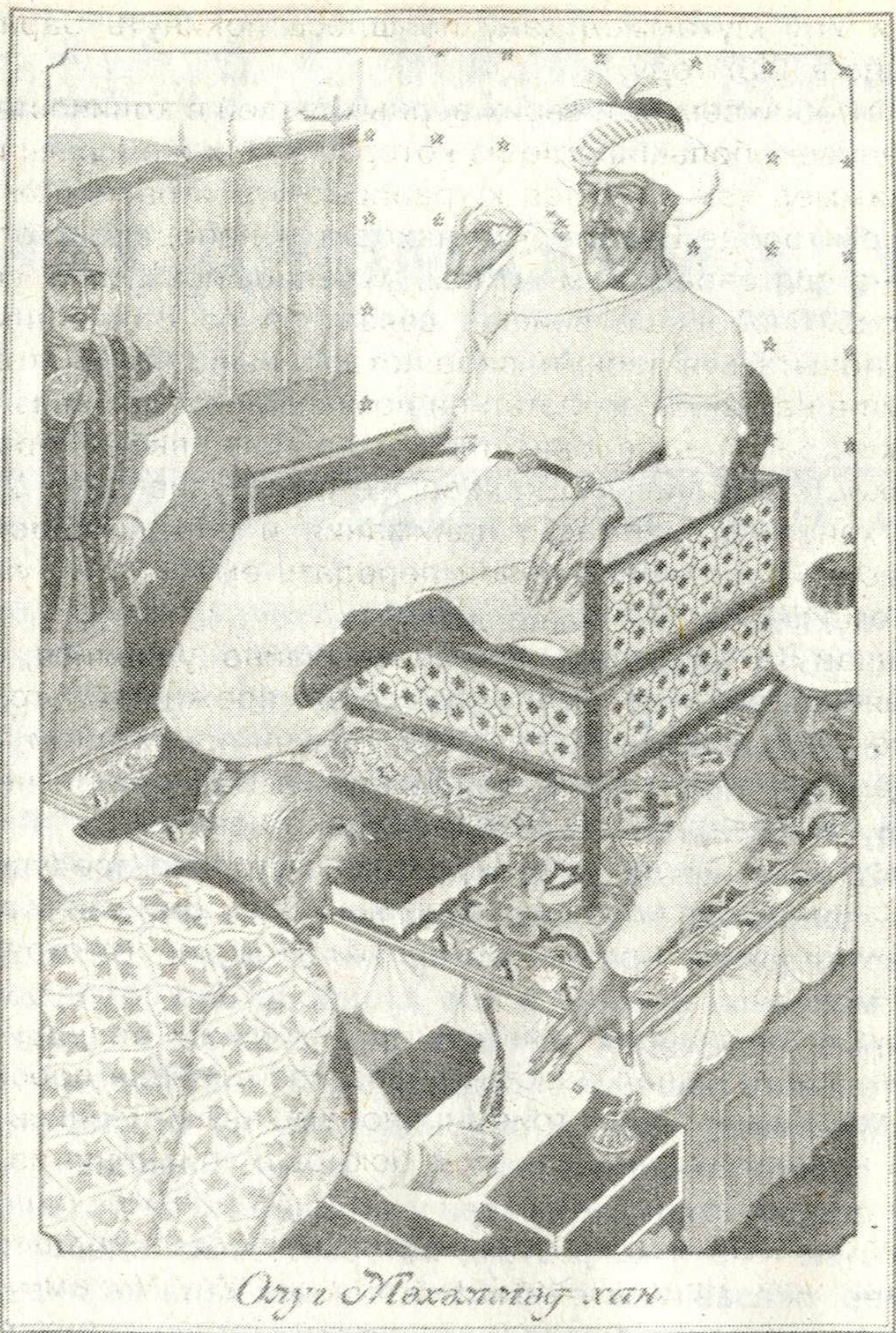
УЛУ МУХАММЕД ХАН

Улу Мухаммед хан выделяется не только среди золотоордынских, но и казанских ханов. Его отцом был Тимур хан, дедом — Тимур-Кутлуг хан, правивший при Идегей мурзе. По словам русского историка П. И. Рычкова, Улу Мухаммед является двадцатым, после Бату, ханом Сарая. На трон он взошел в 1419 году, в год смерти Идегей мурзы.

В 1425 году, когда умер великий князь Москвы Василий I, из-за малолетства его сына Василия II на великое княжение стал претендовать брат великого князя Юрий. На этой почве между молодым князем и его дядей возник большой спор. Временные перемирия никаких результатов не дали и для окончательного решения спора они в 1431 году прибыли в Сарай к Улу Мухаммед хану. Юрий надеялся на поддержку Тегин мурзы, приближенного хана. А с юным Василием в Сарай прибыл боярин Иван Дмитриевич, отличавшийся большой изворотливостью ума и хитростью, который начал плести интриги. Например, оказавшись с приближенными хана на пирушке, он вкрадчиво заговорил о законности предоставления юному Василию II права на великое княжение, однако с дальним прицелом заметил, что собравшиеся здесь уважаемые мурзы вряд ли имеют на хана столько влияния, сколько имеет Тегин мурза. И закончил тем, что, дескать, под давлением Тегин мурзы его ханская светлость великим князем наверняка назначит Юрия. Эти слова страшно оскорбили мурз и они с обиды тут же договорились отстранить Тегин мурзу от дела. К тому же еще и предупредили, что если он их не послушает, то будет убит. Особенно сильную поддержку Василий II имел со стороны мурз Фулада и Хайдара.

В итоге весной 1432 года этому спору был положен конец: Улу Мухаммед хан ярлык на великое княжение в Москве выдал

Улу Мухаммед хан

юному Василию II. Чтобы посадить Василия на великокняжеский трон, Улу Мухаммед хан послал в Москву своего вельможу Углана. Тот в торжественной обстановке обнародовал ханский ярлык и посадил Василия II на трон.

Через некоторое время один из ордынских царевичей Кичи Мухаммед выступил против Улу Мухаммед хана. Потерпевший в деле Юрия неудачу и затаивший из-за этого обиду Тегин мурза, решив отомстить Улу Мухаммед хану, тут же переметнулся на сторону Кичи Мухаммеда. Перевес сил оказался на стороне

врагов, и Улу Мухаммед хану пришлось покинуть Сарай. Это произошло в 1437 году.

Взяв с собой семью и своих верных людей в количестве трех тысяч человек, большинство из которых были женщины и дети, Улу Мухаммед хан подошел к границе Руси и расположился в небольшом городе Белеве, что находится неподалеку от Тулы. Цель хана состояла в том, чтобы, укрепившись здесь, собрать вокруг себя побольше войска, связаться со сторонниками в Сарае и попытаться вернуть себе потерянный трон. В этом деле он большие надежды возлагал на помощь великого князя Василия II, которому тогда оказал благодеяние, выдав ярлык на московское княжение. Но каково же было удивление Улу Мухаммед хана, когда вместо понимания и помощи Василий II через своего посланника велел передать ему: «Пусть уходит с нашей земли!».

Услышав такой ответ, хан чрезвычайно удивился, горько сокрушаясь в душе, подумал, что все его прежние благодеяния оказались напрасными, однако же, будучи правителем гордым и обладая величием души, не попрекнул Василия за неблагодарность, отправив княжеского человека без ответа.

Между тем Василий II не ограничился только предупреждением, а своих двоюродных братьев Шемяку и Дмитрия Красного с 40-тысячным войском послал против 1-тысячного отряда Улу Мухаммед хана.

Хан, узнав о приближении русского войска к Белеву, сильно взволновался и послал навстречу своего человека просить мира. Однако Шемяка с Дмитрием к словам хана отнеслись равнодушно и напали на город. В этом бою был убит один из зятьев хана.

На второй день хан к русскому войску послал для переговоров своих мурз. Надо сказать, в этот день Улу Мухаммед хану пришлось пережить большое унижение. Через своих посланников он умолял князя Василия, что в случае возвращения трона обратно, он обязуется вернуть ему всю сумму той дани, что тот выплатил Сараю, что он больше никогда не потребует от него «ордынского выхода», что согласен даже сам платить ему дань и для крепости своего слова готов отдать ему в заложники сына Махмуда. Но воеводы Шемяка и Дмитрий их не стали даже слушать. И наконец, Улу Мухаммед хан просил дать ему хотя бы до завтрашнего дня перемирия. Но они не шли ни на какие уступки. Мало того, на помощь к тем 40 тысячам войска с литовской стороны подошел воевода Григорий Протасьев с отрядом.

Видя безнадежность своего положения, Улу Мухаммед хан наконец-то решился: сначала он совершил омовение, сев под деревом, сотворил два раката намаза и со слезами на глазах просил у Аллаха помощи и защиты. Закончив с этим, поднялся на боевого коня и уверенным голосом крикнул: «Аллаху акбар! Велик Аллах!» и повел своих людей на решительный бой. Ярость татар была так велика, что самоуверенное русское войско дрогнуло и начало беспорядочно бежать. (Видно, тут сыграла свою роль внезапность атаки.) Так, 40-тысячное русское войско было наголову разбито одной тысячей доведенными до отчаяния смельчаками. Воины хана долго еще рубили бежавшие остатки русского войска. Этот знаменитый бой произошел 5 декабря 1437 года.

Эта удивительная победа не вскружила голову Улу Мухаммед хану, вскоре он пересек со своими людьми Идель и направился в пришедший в запустение из-за нападений русских город Казань, относившийся к владениям болгарских эмиров. На старом месте был построен деревянный город. Услышав о приходе нового правителя, сюда со всей округи стали собираться не только болгары, но и чуваша и черемисы (марийцы), которые, выражая покорность, просили хана защитить их от постоянных грабежей русских князей и ушкуйников (речных разбойников).

Так в 1439 году город Казань возродился во второй раз и образовалось Казанское ханство. В том же году Улу Мухаммед хан совершил поход в Москву, сжег город Коломну и взял много трофеев, завоевал нижегородскую землю, совершил рейды на Муром.

Весной 1445 года Улу Мухаммед хан снова ходил в поход, взял несколько русских городов. Во время этого похода великий князь Московский Василий II попал в плен и был посажен в тюрьму. Пока великий князь находился в плену, Улу Мухаммед хан оказывал на русское правительство разнообразное давление, а также, установив связь с двоюродным братом Василия II Шемякой, хотел посадить его великим князем Москвы и укрепить тем самым протекторат Казани над Москвой. Но из-за долгой задержки ответа от Шемяки в конце концов хан освободил Василия II, получив за это 200 тысяч рублей денег. Если пленение великого князя было огромным потрясением для русских, то его освобождение превратилось в большой праздник. Хотя были и недовольные из-за большого выкупа, выплаченного татарскому хану.

Улу Мухаммед хан умер в 1445 году. Место его захоронения точно не известно, то ли в городке Курмыше, то ли в Казани. Некоторые русские историки утверждают, что будто Улу Мухам-

мед хана и его младшего сына Юсуфа убил старший сын Махмуд. Но в это мало верится.

Улу Мухаммед хан был умным и сильным правителем. Он создал и укрепил новое ханство в такой период, когда татарские вельможи постоянно дрались между собой, и это вело к распаду великой державы. Улу Мухаммед хан, наоборот, укрепил государственность и навел в своих владениях отменный порядок. Люди даже стали поговаривать о возможном возвращении Батыевой эпохи. Но коварное и смутное время постоянно мешало ему осуществить задуманное. В самом начале его праведного правления набросились на него царевичи Борак и Кичи Мухаммед, причинив ему много зла и прогнав из Сарая. После этого Улу Мухаммед хан прибыл на землю болгар и создал здесь Казанское ханство. В этот период со своим малым войском он совершал такие дела, которые были доступны лишь многотысячной армии, показав себя сильным и смелым правителем. К сожалению, ему не суждено было воспользоваться плодами своей бурной деятельности.

Улу Мухаммед хан в течение 25 лет был правителем, 17 из них он правил в Сарая, 8 — в Казани. Нет сомнения, что в памяти потомков он останется прежде всего как создатель Казанского ханства.

АХМАТ ХАН

После того как Улу Мухаммед хан покинул город Сарай, на трон Золотой Орды взошел Кичи Мухаммед хан. Он правил около 10 лет. После его кончины в 1447 году на трон сел его сын Ахмат (Саид Ахмат) хан.

С первых же дней своего правления Ахмат хан со всей остротой поставил вопрос о выплате дани русскими князьями во всем объеме и припугнул Василия II, что применит силу. В 1451 году сын Ахмата хана Мазовша (Мазоф шах) совершил поход в Москву, держал город в осаде. Василий II успел бежать. Но тут распространился слух о приближении великого князя с большим войском к Москве, вследствие чего Мазовша, взяв некоторое количество трофеев, вернулся в Орду.

Года через три (около 1454 года) войско Ахмата хана снова появилось в пределах Московского княжества, напало на города Рязань и Переяславль. Но из-за предательства военачальника Казат оглана потерпело неудачу и вернулось в Орду.

В 1462 году Иван III стал княжить в Москве и, как и прежние владельцы, считался данником Орды. Однако же дань платить отказывался, за ярлыком в Сарай не ездил, а начал жить как независимый правитель. Ахмат хан решил положить этому самоуправству конец и отправился с войском в Москву. К счастью Москвы, как раз в это время на владения Ахмата хана напал крымский хан Хаджи-Гирей. Около Дона произошло столкновение войск. В этом сражении единоверцы-мусульмане косили друг друга как траву (1465). По этой причине Ахмат хану поход на Москву пришлось отложить. Это спасло Москву от разорения. Между тем именно этим столкновением было положено начало выступлениям крымских ханов против Золотой Орды. В дальнейшем крымские ханы, сговорившись с Москвой, продол-

жали эту губительную для обоих тюркских государств линию и часто нападали на своих единоверцев.

В 1472 году Ахмат хан возобновил свой поход в пределы Московского княжества, взял крепость Алексин, сжег город. Собранное московским князем 180-тысячное войско выступить против Ахмат хана не посмело. В Москве поднялась паника, мать князя Ивана III вместе с детьми бежала в Ростов. Как известно, политика Ивана III заключалась в противопоставлении

мусульман мусульманам. В этом случае он снова добился того, что касимовский Даниал хан выступил против Ахмат хана. Узнав о намерении Даниал хана идти на Сарай, Ахмат хан повернул войско обратно. Между Иваном III и Ахмат ханом был заключен мирный договор. Иван III татарским вельможам роздал множество подарков.

После смерти крымского хана Хаджи-Гирея трон занял его сын Менгли Гирей и возобновил с Иваном III прежний договор. Их целью было любым путем добить Золотую Орду. Эта недальновидная политика завершилась в 1783 году уничтожением Россией самого Крымского ханства.

После заключения союза между Москвой и Сараем в 1474 году Ахмат хан своего посла Кара Кучука с 600 мусульманами отправил в Москву. Вместе с ними поехали еще 3200 купцов-мусульман, которые гнали туда 40 тысяч лошадей на продажу.

В то время на территории московского Кремля у татарских ханов имелся особый дворец, где проживали послы и важные вельможи. Живущие в нем татарские послы зорко следили за каждым действием московских князей, в случае каких-либо подозрений тут же докладывали об этом в Сарай. Когда от хана прибывал какой-нибудь ярлык с распоряжением, то князь со своими людьми приходил в тот дворец и оглашение ярлыка слушал, стоя на коленях. Супруга Ивана III княгиня Софья (Зоя Палеолог) из рода византийских императоров нашла какой-то повод и вынесла упомянутый дворец за пределы Кремля, а на его месте выстроила церковь.

В 1476 году Ахмат хан повелел Ивану III прибыть в Сарай. Но князь не поехал, а отправил туда своего посла Бестужева. Это очень разгневало Ахмат хана и настроило его против великого князя. Примерно в это время князь Иван III, заключив союз с Менгли Гиреем и почувствовав свою силу, объявил себя независимым от Орды правителем. Узнав об этом, Ахмат хан заключил с князем Казимиром Литовским союз, собрал войско и отправился в поход против Ивана III. Тот срочно обратился за помощью к близкому другу Менгли Гирею, отправив ему гонца. Менгли Гирей, войдя в положение Ивана III, выступил против князя Казимира, союзника Ахмат хана. А в это время Иван III касимовского царевича Нур-Давлета, служившего у него, направил с войском в оставшийся беззащитным Сарай.

В 1480 году войско Ахмат хана перешло реку Дон. А князь Иван III с войском подошел к Коломне и стал ждать перехода Ахмат хана через реку Оку. В это время Ахмат хан, не получивший ответа от князя Казимира, пошел ему навстречу и задумал

подойти к Москве, перейдя через Угру, левый приток Оки. Узнав об этом, Иван III войско повел туда же. Однако, боясь ордынцев, казну и семью отправил на Белоозеро.

Князь Иван III хотел скорее выпутаться из этой истории и с этой целью направил к Ахмат хану послов с подарками просить мира. Но Ахмат хан был зол на него из-за неуплаты дани в течение 9 лет и потребовал приезда его самого или кого-нибудь из близких просить прощения. А Иван III на это не пошел.

Ахмат хан стал ждать на Угре ледостава и решил идти на Москву в начале зимы. Вскоре река стала, и Иван III, испугавшись ордынцев, 26 октября 1480 года отдал приказ войску своему отойти. Русское войско стало беспорядочно бежать, его удалось остановить лишь у города Боровска. Здесь и решил Иван III принять бой.

Между тем 11 ноября Ахмат хан тоже приказал увести войско. Русские историки это объясняют следующим образом: дескать, стояли жестокие морозы, князь Казимир не подошел, к тому же уход русских Ахмат хан принял за хитрый маневр, а Иван III тем временем договорился с враждовавшими с ним князьями и усилился. Но главная причина отвода войск, по-видимому, состояла в том, что крымские и касимовские татары в это время приняли сторону Ивана III, что подручный князя касимовец Нур-Давлет собирался нанести удар по незащищенному Сараю. В результате этого два огромных войска, простояв друг против друга несколько месяцев, так и разошлись, не приняв бой.

Ахмат хан эту зиму задумал провести на Дону, поэтому не стал держать около себя большого войска. В это время один из шейбанидов, т. е. один из ханов Тюменской орды некий Ибак, а также ногайцы и Менгли Гирей, объединившись, неожиданно выступили против Ахмат хана. Ибак хан убил спавшего в юрте Ахмат хана собственными руками и со словами «убил твоего врага» отправил гонца в Москву, чтобы обрадовать своего друга Ивана III.

Надо сказать, после гибели Ахмат хана некоторые его сыновья добивались ханского трона, но их власть не была столь сильной и устойчивой, как во времена расцвета Золотой Орды. К тому же крымский хан Менгли Гирей, боясь усиления сыновей Ахмат хана и возрождения Золотой Орды, вел систематическую работу по уничтожению их рода, прилагал огромные усилия, чтобы развалить до основания эту мусульманскую державу.

Летом 1502 года Менгли Гирей хан неожиданно напал на ничего не подозревавший город Сарай и, полностью истребив

жителей-мусульман, сравнивал столицу с землей. Этот хан отмогил своих дедов и прадедов, созданных ими великолепных дворцов, медресе и мечетей, ухоженных кладбищ не оставил камня на камне. Все вещи и драгоценности были увезены как трофеи. Затем Менгли-Гирей хан послал другу Ивану III человека, чтобы уведомить русских об открытии для них ворот мира. Сын Ахмат хана Шейх-Ахмед хан со своими людьми бежал в степь. Этим завершилась жизнь города Сарая, продолжавшаяся ровно 267 лет.

Так закончили свою жизнь ханы, державшие русских в великом страхе и трепете. Благодаря стараниям Менгли-Гирей хана после 250-летнего рабства русский народ наконец-то вздохнул свободно. И день смерти Ахмат хана стал днем его избавления, после которого он создал свое независимое государство.

Созданная великим Бату ханом держава погибла от рук самих же потомков Бату хана. Побежденное Бату ханом русское племя с помощью наследников же Бату хана обрело величие и славу. Образованное с помощью Берке хана великое мусульманское государство до основания было разрушено Менгли-Гирей ханом, чтобы услышать единственный раз сказанное устами Москвы «спасибо».

Несколько слов о внутреннем устройстве государства

Тюркские племена издавна обитали в просторных степях между реками Яик (Урал), Идель и Дон. Есть сведения, что сын пророка Нуха (библейский Ной) Яфес в древние времена жил в Идель-Уральском регионе. Конечно, нам трудно установить точность этих утверждений, но одно известно доподлинно: в период появления писанной истории в этих местах уже кочевали скифы и сарматы. Они и являются далекими предками хазар и болгар. Позже имя «хазар» постепенно забылось, вышло из употребления и его место заняло славное имя «кыпчак».

Широкая степь между Доном и Аральским морем принадлежала именно кыпчакам и, соответственно, обитавшему в ней народу, она стала называться «землей тюрков-кыпчаков». Будучи кочевниками, они испытали довольно сильное влияние живших к северу от себя «тюрков-болгар». Говорят, что слово «кыпчак» означает пустующую землю и оно является синонимом персидского слова «дешт». Значит, слова «дешт» и «кыпчак» по своему смыслу означают одно и то же. Видимо, словосочетание «Дешти-Кыпчак» образовалось от сложения одного слова, относящегося к разным языкам.

Завоевание монгольскими ханами Дешти-Кыпчака и Волжской Булгарии вовсе не означало их окончательной победы над местным населением. Дело в том, что, во-первых, их войско на девять десятых состояло из тюрков, во-вторых, большинство местных народов были тоже тюркского происхождения. Поэтому ханы и их вельможи в силу обстоятельств вынуждены были принять язык и обычаи тюрков, очень скоро они отюречились, от их монгольских корней не осталось и следа. Это тем более показательно, что пришедшие из Скандинавии 10—15 человек из племени русов образовали государство и присвоили ему название своего племени, а пришедшее с Востока славное

племя монголов растворилось здесь среди местных кыпчаков. И созданное монголами государство прославилось как Дешти-Кыпчак (Кыпчакская Степь), названное позже Золотой Ордой.

Не секрет, что старые русские историки Дешти-Кыпчак, Казанское и Крымское ханства называли «монголо-татарскими» государствами с намерением разделить тюркские народы и ослабить между ними родственные связи — чтобы они отдалились друг от друга. Ведь они хорошо знали, что исчисляемые миллионами местные народы, являющиеся фактическими хозяевами этих стран-государств, никогда не назывались именем горстки татар, которые, прибыв, можно сказать, в эти края только вчера, частью отправились обратно на Восток, а их другая часть (царевичи и князья) окончательно обрусела.

В начале своего существования Золотая Орда была кочевым государством, но позже она стала центром культуры и цивилизации. Поэтому ее внутреннее устройство приобрело стройную систему. Все государство было разделено на области (улусы), а те в свою очередь на более мелкие части. Что касается живущего в нем народа — оно было разделено на белую и черную кость.

Военное дело было поставлено там на такую высоту, что не только в то время, но и в наши дни для многих армий порядки Золотой Орды являются примером для подражания. Бату хан, например, собирая миллионную армию для похода и переводя ее в нужное место, не испытывал ни малейших затруднений. Порядок мобилизации в армию был таков: каждый третий мужчина в семье должен был идти служить. Интересно будет привести и некоторые военные звания:

1) «Оглан». Это звание состояло из четырех степеней: темник (командовал 10 тыс. воинами), тысячник, сотник, десятник. В нынешней России (в XIX веке) существуют уланские полки — это наследие Золотой Орды.

2) «Бек». Это звание состояло из двух степеней: улу (большой) бек, кичи (малый) бек. Кроме них, существовали «кисекчи» и «куручи», которые охраняли особу хана, были его личной гвардией.

Лица духовного звания были следующие: «кади» (судья), «муфтий» (знаток шариата, принимающий решение по спорным вопросам), «мударрис» (учитель) и др.

Существовала развитая система чиновничьих должностей и профессий: 1) алпаут (вельможа), 2) даруга (отвечал за сбор дани), 3) тюмень (темник), 4) тюмень-бек, 5) илчи (посол), 6) баскак (то же что и даруга), 7) диван битигчи (писец палаты), 8) тамгачи (таможенник), 9) тырнакчи (весовщик), 10) шусунчи

(интендант), 11) юртчи (архитектор), 12) юл арачи (смотритель дорог), 13) туткаул (караульный), 14) куперчи (строитель мостов), 15) кимэчи (лодочник), 16) ямчи (почтальон), 17) аучи (охотник) и т. д.

В Золотой Орде одной из высших должностей был «алпаут», и ханы при решении важных дел всегда советовались с ними. Деловая переписка в государстве, различные распоряжения хана и должностных лиц, указы, договоры и всякие доверенности носили общее название «дефтер», означающее «тетрадь». Может, так назывались потому, что фиксировались в особых «дефтерях». Что интересно, слово «типтяр» тоже происходит от слова «дефтер». В Золотой Орде и Казанском ханстве «типтярами» называли определенную прослойку населения, которая была записана в эти «дефтери». Так образовались «татары-типтяри», входящие ныне в состав татарского народа.

В государстве хозяйственные и торговые дела тоже были поставлены на должную высоту. Необходимое количество хлеба выращивалось самим населением. Хлеборобы назывались «сабанчи» («сабан» — соха), а кто их обеспечивал землей и всем необходимым для работы — назывались «уртакчи» («уртак» — пополам). Эти две прослойки населения обеспечивали всех людей хлебом. Подчинив русские княжества и освободившись от военных обязанностей, население Золотой Орды приступило к бурной торговой деятельности. Это государство прославилось как центр мировой торговли. В Золотой Орде собирались торговцы со Средней Азии, Восточного Туркестана, Китая, Индии, не говоря уже о русских и европейских купцах, а жители Хорезма и Бухары как нынешние банки занимались финансовыми операциями. Находки в глубинных районах Китая и Индии золотоордынских монет являются свидетельством активной торговли. В этом государстве, наряду с торговлей и земледелием, было хорошо развито и ремесло, существовали даже целые мануфактуры.

Центром и столицей Золотой Орды служил город Сарай. Арабские путешественники и писатели, побывавшие в нем, писали о городе в восторженных тонах. В течение нескольких веков ездили туда и русские князья, считая большой честью для себя получение из рук хана ярлыка на правление.

С татарского перевел Султан Шамси.

Научно-популярное издание

Риззэтдин Фахретдин

ХАНЫ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

(на татарском и русском языках)

ИБ № 6582

Художество редакторы *Р. Шәмсетдинов*
Техник редакторы *А. Газизжанова*
Корректорлары *М. Хәйруллина, Н. Максимова*

Жыярга тапшырылды 18.10.94. Басарга кул куелды 8.02.96.
Форматы 60 × 90^{1/16}. Типогр. көгазе № 2. «Журн.-рублен.» гарнитурасы.
Офсет басма. Басма табагы 8,0 + рәс. 0,5.
Шартлы буяу-оттиск 17,0. Нәшер-хисап табагы 6,68 + рәс. 0,47.
Тиражы 10 000 экз. Заказ А-496.

Татарстан китап нәшрияты.
420111. Казан, Бауман ур., 19.
Татарское книжное издательство.
420111. Казань, ул. Баумана, 19.

Типография Татарского газетно-журнального издательства.
420066. г. Казань, ул. Декабристов, 2.

